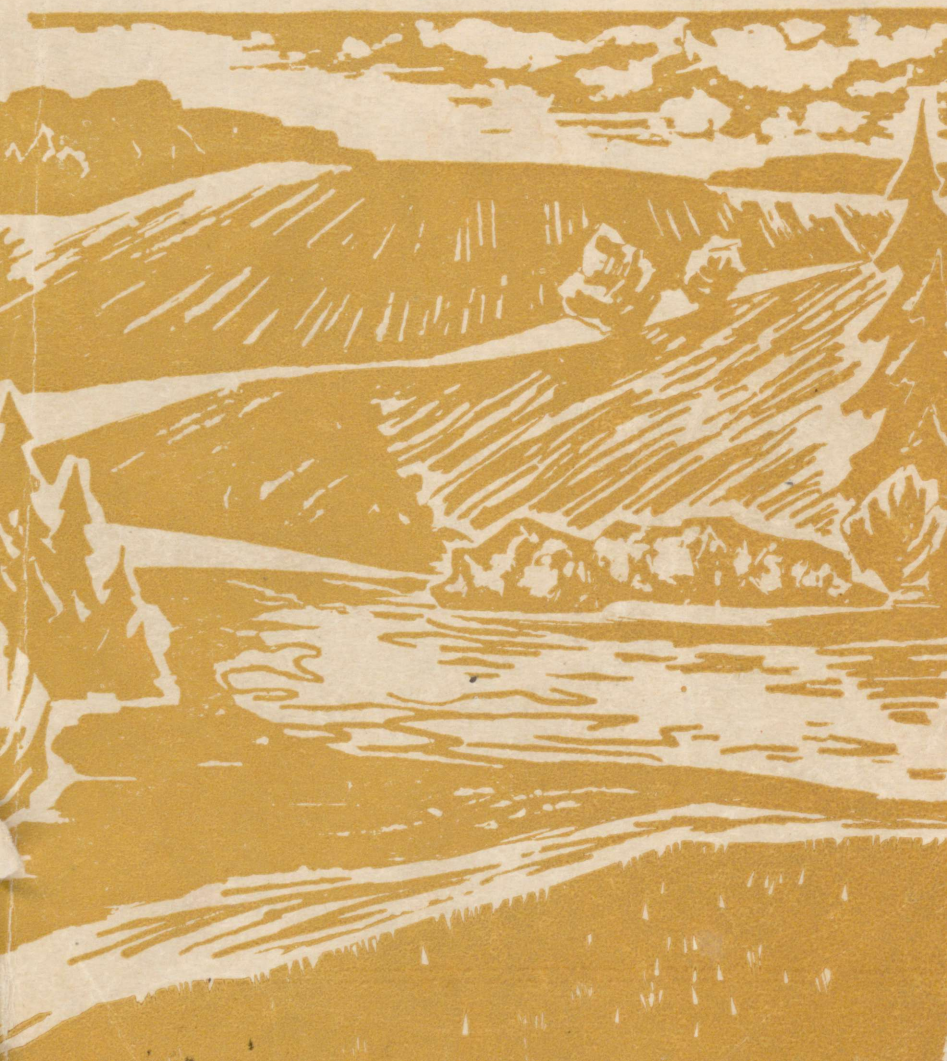

Jõgeva raionis

7-26354 "

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KODU-UURIMISE KOMISJON
EESTI GEOGRAAFIA SELTS

JÕGEVA RAJOONIS

Eesti NSV 25. aastapäevale pühendatud
kodu-uurijate seminar-kokkutulek
23.—27. juunini 1965. a.

ETTEKANNETE LÜHIKOKKUVÕTTED

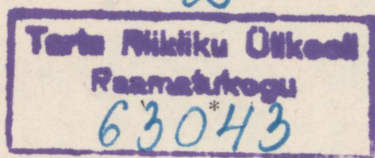
Tallinn 1965

Toimetuse kolleegium:
Väino Järv, Eva Maaring, Laine Merikalju, Marju Norvik

✽ * *

TKN nr. 559

2

Kaaneümbrise kujundas Lembit Kivirand

EILSEST TÄNASESSE

HANS KRUUS,

ENSV TA Kodu-uurimise Komisjoni esimees

Lakkamatult pöörab aeg kalendrilehti. Juba homme on meie tänane päev saanud eilseks ja homme tänaseks. Nii liigume alaliselt eilsest tänasesse ja tänasest homsesse.

Kui katsuksime tänase päeva õhtul selgusele jõuda selle, alles mööduva päeva olemuse ja osa suhtes meie isiklikus elus või kogu ühiskonna elus ning vaatleksime samas suhtes eelnenuid, eilseid päevi, igaüht eraldi, jõuaksime üsna kesistele tulemustele, sest meil puuduks hinnanguks vajalik ajaorientiir ning perspektiiv — vajalik vaatekaugus. Meil puuduksid ka vajalikus ulatuses allikad kõige täna toimunu kohta. Täna päeva suudame õigesti mõista ja hinnata alles teatavast kaugusest ning ainult seoses teiste, samuti juba möödunud päevadega. Üksnes vaatlusele võetud, põhjendatult valitud pikk rida päevi on vajalikuks eelduseks kõige tänase õigeks mõistmiseks.

Paljude päevade rida tähendab aga omaette aja järku. Selle äärmisteks piiritulpadeks kujunevad ühiskonna seaduspärase arengutee suurimad muudatused — vana kängumine ja lõpuks kokkuvarisemine ning uute ühiskondlike jõudude kandel uue ühiskonnakorra sünd ja võiduletulek. Nende suurte piiritulpade vahele jäävat pikka perioodi tunnetab marksistlik ajalooteadus kui ühiskondlik-majanduslikku formatsiooni. Formatsioonide (feodalism, kapitalism, sotsialism) vahetumine on alati pikaaegne ja keerukas protsess, täis pingsaid vastuolusid ja ägedaid võitlusi vana ja uue vahel. Selles protsessis tekivad ja kujunevad formatsioonide piirides mitmesugused alljärgud — etapid — oma iseärasuste ja näitajatega.

Maailma ajaloo praeguse suure tänapäeva alguse tähiseks loetakse õigusega Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni. Nüüd on see revolutsioon võitnud juba kolmandikul maakerast ning vajutanud oma pitseri kogu ühiskonna arengule ja poliitiliste sündmuste käigule meie planeedi kõigil mandritel.

Eesti rahva osasaamine Suure Oktoobri võidust on olnud mitmeti eripärane. Esimese maailmasõja aegse Saksa okupatsiooni, sellele järgnenud Lääne imperialistide interventsiooni, Eesti kodanliku riigi sünni ja püsijäämise tingimuses oli eesti töölisklass sunnitud oma kättevõidetud positsioonidelt ajutiselt taanduma. Ja alles 1940. aasta sotsialistlikus revolutsioonis taastati nõukogude kord, mille tingimustes ka meie rahvas sai asuda sotsialistliku ühiskonnakorra ehitamisele.

Tähistades tänavu Nõukogude Eesti 25-ndat aastapäeva, seisame meie rahva elus alanud uue tänapäeva hõnguses. See asjaolu peaks värskendama, süvendama ja uue hooga juurutama ka kodu-uurimise liikumise põhimõtteid ja taotlusi, mida on ju senigi meie kodu-uurijate peres rõhutatult käibele viidud. Üks tähtsamaid põhimõtteid, mis peaks eriti nüüd kodu-uurijaile teed näitavaks tunglaks olema, on kodu-uurimises esmajärgulise tähelepanu pööramine tänapäevale, kõige lähemale kaasajale, just viimasele veerandsajandile. On ju sel ajastul loodud meie sünnimaal sotsialistlik ühiskond, mis jätkab oma teed suures kommunistlikus ehitustöös. Seda rohkete saavutuste ja ühtlasi paljude raskuste aega, mille jooksul on üha selgemalt nähtavaks kujunenud meie ees seisev suur ülesanne, peame tundma eriti hästi.

Kuigi oleme elanud ja töötanud selle suure ajastu tingimuses, ei tunne me tavaliselt ometi küllaldaselt tänapäeva kõiki avaldusvorme isegi oma lähemast elamispiirkonnast. Enamasti tuntakse ja tunnetatakse ainult meie ühiskonnas ja inimeste teadvuses sotsialismiajastu senises käigus toimunud üldisi ja põhilisi protsesse, kuid üsna puudulikult mitmesuguseid nähtusi mikrorajoonist, otseselt tajutavast ümbrusest, milles elatakse ja töötatakse. Pahatihti ollakse kimbatuses, kui kohapeal asetleidnud ja arenevaid muutusi ja uusi elunähtusi on tarvis konkreetselt ja vajalikult ühtseid perspektiive nägevalt seostada kogu ühiskonna samaaegse üldise arenguga ning leida käimasolevas kommunistlikus ehitustöös õigeid

ja otstarbekaid teid. Siis selgub, et silmad pole harjunud küllalt erksalt lähemas ümbruskonnas esinevaid puudusi märkama ja käed neid puudusi vajaliku aktiivsusega kõrvaldama. Kui kodukohta ei tunta ja puudub tahegi seda lähemalt tundma õppida, siis avaldub selles, ja areneb selle kaudu edasi, ükskõiksus sotsialistliku loomingu edasi viimise suhtes. Ja nende inimeste kodutunnetuski, patriotismi üks olulisemaid põhijuuri, ei suuda endale kohalikest pinnasest vajalikul määral toitemahla saada.

Meenutame seda kõike selleks, et hoida kodu-uurijate tähelepanu esmajoones sotsialistliku tänapäeva üksik- asjalisel ja sügaval tundmaõppimisel. Möödunud veerandsajand on rikas murrangulistest, kogu ühiskonda, ka kõige kaugemate metsataguste alade elanikke haaranud sündmustest ja nähtustest, mis tõstavad kõikjal kodu-uurijate ette tähtsaid küsimusi ja ülesandeid.

Selle ajajärgu sündmustest paistab meile kõige helkivamana 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon ühes sellele järgnenud esimese nõukogude aastaga — meie rahva suurte loomingu rõõmudega ja esimeste saavutustega sotsialistliku ühiskonna, majanduse ja kultuuri kujundamisel. Kõik need lootusrikkad alged lõikas järsult ja julmalt läbi hitlerliku Saksamaa nurjatu kallaletung meie Nõukogude kodumaale. Järgnes pikaajaline ülisuuri pingutusi nõudnud, tohutute inimohvrite ja meie maale suurimate materiaalsete hävitustega Suur Isamaasõda. Selles sõjas oli ka eesti rahvas võitlemas valguse poolel nii oma tööga tagalas kui ka relvaga rindel. Selles sõjas juurdus ja tihenes meie ühiskonna kõige laiemais hulka-des veendumus, et hitlerlaste poolt kavandatud hävingust päästis eesti rahva Nõukogude Armee relvaedu ja et kogu eesti rahva tulevik saab olla ja peab olema rajatud vennalikule sõprusele ja koostööle kõigi teiste Nõukogude Liidu rahvastega.

Üle kolme aasta kestnud Suure Isamaasõja ajal tuli enamikul eesti rahvast ägada saksa fašistliku okupatsiooni raudkontsa all. Samal ajal püüdsid kohaliku kodanlikud natsionalistid koostöös saksa okupantidega lõhkuda meie ühiskonda valede ja laimuga, kodanliku ideoloogia riisemetega, risustasid paljude inimeste poliitilist teadvust, püüdsid kõiksuguste vahenditega viia meie maa kapitalismi taastamise teele.

Tulnud Suurest Isamaasõjast raskesti haavatuna, asus eesti rahvas fašistide poolt löödud veriste haavade parandamisele, hakkas jälle kõigil aladel rajama uut elu, tehes seda uute ajalooliste kogemustega. See kõik nõudis meie töötavalt rahvalt nii linnas kui maal palju pingelist ja loomingulist tööd. Juba ainuüksi sõjahaavade parandamine polnud kerge. Ometi arenes see töö kiiresti ja edukalt. Seejuures oli ülimal määral soodustavaks teguriks just sotsialistlik kord. Sõjajärgset suurt taastamistööd polnud enam tõkestamas ega häirimas kodanlikule korrale omased eraomanduslikud piiritulbad.

Nii taastamise etapil kui ka järgnenud sotsialistlikus ehitustöös oli otsustavaks asjaolu, et oli kujunenud avar tee tootlike jõudude enneolematule tõusule. Selles olukorras oli suurimaks edasiviivaks jõuks töötava rahva uueviisiline suhtumine töösse. Nüüd ei töötatud enam kapitalistide kasumite suurendamiseks, vaid kogu ühiskonna, sellega ka iseenese hüvanguks, ühiste materiaalsete ja vaimsete väärtuste loomiseks.

Vaadates tagasi eesti rahva sõjajärgsele arenguteele, näeme tohutuid, sageli otse fantastiliselt mõjuvaid muutusi ja edusamme. Neid on kõikjal, nii rahvamajanduse kui ka poliitilise elu ja kultuuri kõige mitmekesisemal aladel. Suur osa materiaalsesse valdkonda kuuluvaid saavutusi on nähtav pealiskaudselegi silmale. Need on rohkearvulised ja suured uusehitused, uued linnaosad ja isegi uued linnad, rekonstrueeritud ja uuesti rajatud tootmisettevõtted nii linnas kui maal. Neid muutusi on märgata põhjalikult uuenenud ja paranenud tänavapildis, kõrgele tasemele tõusnud liiklemisoludes, uue võimsa ja otstarbeka tehnika tarvitusel tulekus, suures hulgas elanikkonna materiaalse heaolu eest hoolitsemise avaldustes jne.

Selles muutuste protsessis on küll endise, kuid siiski ka uue, meile hoopis sügavamalt ja paremini mõistetava ilme ja olemusega ürgne, arenev, ümberkujunev ja ümberkujundatav loodus. Iga kohaliku paikkonna looduslikus keskkonnas on palju olulist ja tähtsat, milleta oleks selle paikkonna piires inimühiskonna liikmete elu ja tegevus mõeldamatu. On ju loodus materiaalsete hüvede tootmise ainsaks allikaks. Ja see, kuidas me oleme loodusvarasid kasutanud, kuidas rikastanud, kõik see väärib

kõige suuremat tähelepanu, võrdlemist eilsega ja mõtlemist homsele päevale.

Aga kõigi nende edusammude kõrval on väliselt vähem nähtav, kuid sisuliselt veelgi olulisem ja mõjukam see suur muutus, mis on toimunud meie rahva teadvuses. Nõukogude Eestis on möödunud veerandsajand olnud uue inimese sünni ja kujunemise tulemusriikas ajajärk. Uueks pole kasvanud mitte üksnes noorus, vaid see kasvuprotsess on haaranud ka vanemaid põlvkondi. See uus inimene on nüüd meie maal inimkonna üllaima unistuse teostaja — kommunismi ehitaja.

Inimeste uue teadvuse kujunemises on eriti esile tõusnud üks põhijoon. See on nende vaimsete — poliitiliste ja kultuuriliste vaatepiiride, kogu nende tundemaailma enneolematu avardumine. Kesksiks kandejõuks on seejuures uus kodumaatunnetus. Kogu meie elu praktika näitab suurima veenvusega, et elame nüüd imetlusväärses riigis, võrdõigusliku liikmena paljurahvuselise Nõukogude Liidu vennalike rahvaste peres, inimkonna õilsaimat unistust teostavas, kommunismi ehitavas ühiskonnas. Meie rahvas elab nüüd majanduslikult ja poliitiliselt täisverelist elu. Kui ta varem, klassiühiskonna olukorras, vaatas hirmuga ringi, kannatades oma väikerahvaliku tunnetuse depressiooni all, siis nüüd on tal kindlusetunne, uut laadi suurusetunne — nõukogulik ühistunne, mis liidab teda kogu Nõukogude riigi suure perega, kelle saavutused ja rõõmud on ka tema saavutused ja tema rõõmud.

Iga meie rahva patrioot tunneb tõelist heameelt ka kõigil eesti rahvusliku kultuuri aladel — kirjanduses, kunstis, teaduses, massilises kultuuritöös — sõjajärgsel perioodil tehtud suurtest edusammudest. Suur edu pole siin ainult üksikute vaimsel alal töötajate saavutuseks, vaid arvukate kollektiivide, laiade rahvahulkade ühistöö tulemus. Rõõm on ka sellest, et paljud meie uuesti sündinud kultuurisaavutused on ulatuslikult meie vabariigi piiridest kaugemale jõudnud, rikastades kogu nõukogulikku kultuuri, ning et, vastupidi, meie vennasrahvaste loomingulised võidud on kodunenud ka Nõukogude Eestis, andes siin rohkeid viljastavaid tõukeid kohaliku rahvusliku kultuuri arenemisele.

Kõikjal meie rahva elu- ja tööpaikadel, kuhu aina ulatub silm, näeme oma rahva tõelist uuestisündi, suurt loo-

mingulist tööd ja tähelepanuväärseid saavutusi. Elu pulbitseb ja sammub suure tõusu teed.

Ulalesitatud läbilõikest meie rahva elu ja sotsialistliku arengu kohta leiab kodu-uurimine suurema vaevata endale esmajärgulised ülesanded iga mikrorajooni, iga koduümbruse üksikasjaliseks tundmaõppimiseks. Neid ülesandeid, samuti kodu-uurimisalase töö iseärasusi, võimalusi ja kandejõudu arvestades, ongi meie kodu-uurijate kokkutulekuil ja vastavas trükisõnas kodu-uurimise kõige tähtsama tööloiguna rõhutatud tänapäeva ja sellele eelnenud lähema aja sügavat tundmaõppimist. Ja otstarbekad, jõukohased ning perspektiivsed töösuunadki on selleks leitud. Neist on eriti esile tõstetud rahvamälestuste kirjapanemist ja kogumist mitmetelt erialadelt, tänapäeva kohaliku ühiskondliku elu ja looduse kõigi oluliste nähtuste ja sündmuste fikseerimist päevikutes ning kohalike kroonikate pidamist.

Kroonikapidamine on viimastel aastatel seisnud kodu-uurijate erilise tähelepanu all. Seda on küllaltki laialt propageeritud ja sel alal on ka mitmeti katsetatud. Koolikroonikate kohta on vabariigi haridusministeerium kehtestanud vastava korra. Tootmisettevõtete — tehaste ja vabrikute, kolhooside ja sovhooside kroonikate pidamise kohta on Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kodu-uurimise Komisjoni hoolitsusel antud vajalikud üldjuhendid (vt. Kodu-uurimise teateid, nr. 5; Tallinn, 1964). Siin-seal on ettevõtteis, asutustes, ühiskondlikes ja isetegevuslikes organisatsioonides saavutatud märkimisväärset edu kroonikate sisseseadmise ja pidamise alal. Kahjuks üritatakse seda siiski veel suhteliselt hõredalt. Oleks tore, kui Nõukogude Eesti käesolev juubeliaasta ka selleks hoogu annaks! Jääb ju kohalik kroonika kestvalt efektiivseks vahendiks tänapäeva tundmaõppimisel ning tulevikus tähtsaks ajalooallikaks, olles väärikaks monumendiks meie kaasajale ja selles osaliste inimeste tööle, otsinguile ja saavutustele.

Kui meie oma nõukogude vabariigi käesoleval juubeliaastal tõstame eriti esile tänapäeva põhjalikuma tundmaõppimise vajaduse, siis ei tähenda see aga sugugi seda, et kodu-uurijad peaksid oma teised ulatuslikud, töömahukad ja alati olulised ülesanded unarusse jätma. Rõhutame seda igasuguste eksiarvamuste vältimiseks. Nendest üles-

annetest vajab kodu-uurijate aktiivset huvi ka minevik, kaasa arvatud kõige kaugemate ajajärkude, kõigi aegade põlvkondade elu, töö ja võitluse uurimine. See annab üli-maal määral väärtuslikke pidepunkte meie suure sotsialistliku ajastu õigeks mõistmiseks, tema väärtuste hindamiseks. Sellega koos püsib alati aktuaalsena meie sünnimaa kultuurimälestiste kõigi liikide kaitse. Niisama on ja jääb kodu-uurimises alati populaarseks loodusliku keskkonna tundmaõppimine ja looduskaitse.

Koolides on kujunenud kodulooline materjal tähtsaks ja mõjukaks õppe- ja kasvatusvahendiks. Selle rakedamise võimaluste ja viiside otsimises on ka meie vabariigis uusi ja häid tulemusi olnud. Kuid peab tunnistama, et palju on veel mõelda ja teha.

Ja lõpuks olgu ikka ja jälle rõhutatud, et kõikjal, nii linnas kui maal, on meie kodu-uurijate ees rohkesti võimaluid ülesandeid meie ühiskonnas kodutunnetuse kasvatamise ja süvendamise alal. Ärgem unustagem, et kodutunnetus on patriotismi üks mõjukaid põhijuuri, on seda täna ja jääb selleks ka homme.

JÕGEVA RAJOOINI VARASEIMAST ASUSTUSEST

HARRI MOORA

Teatava piirkonna asustamiskäigu mõistmiseks peame pidama silmade ees selle piirkonna geograafilisi tingimusi. On teada, et inimene valis eri ajajärkudel, vastavalt oma elatusviisi arenemisastmele, eluasemeks erinevais looduslikes tingimustes olevaid kohti.

Jõgeva rajooni lääneosa hõlmab muistse Mõhu ja idaosa Vaia (Vaiga) maakonna. Rajooni maastikuliseks selgrooks on keskne kõrgem Vooremaa, mis põhjas algab Vaimastvere ja Laiuse ümbruses ning ulatub lõunas Saadjärve ja selle naaberjärvede piirkonda. Siin on pikakadel seljakutel — voortel — ja mõnes kohas ka kühmulistel kõrgendikel tihedamalt harimiseks sobivat pinnast, kõrgustikevahelistes nõgudes esineb aga heina- ja karjamaid. Idasse jääb Peipsi nõgu, millesse ainult Kodavere kohal tungib Vooremaast kuni Peipsi järveni kõrgem harimiskõlvuline ala. Mujal on Peipsi kaldalähine ala liivane, kaugemal esineb madal sooderikas maa-ala, mis on eriti laialdane Avinurme kandis (Kohtla-Järve rajoonis). Läänes ja edelas moodustavad Jõgeva rajooni loodusliku piiri sood Põltsamaa ja Pedja jõe ümbruses. Ainult loodes, Kurista kohal ühendab kõrgem ala Vooremaad Põltsamaa väikevoorestikuga.

Esimesed märgid inimese olemasolust vaadeldava maa-ala piirides on pärit üldjoontes samast ajast, VII—VI aastatuhandest e.m.a., millesse kuuluvad muudki vanimad asustuse jäljed Eestis. Need märgid on luust kisulised kalapüügiriistad, ahinguterad, milledest üks on leitud Peipsi-äärsest Omedu külast, teised Lohusuu kohalt Peipsist, kus varemalt on olnud Kuivloo saareke. See varajane, äärmiselt hõre elanikkond elatas end kalapüügist ja küttemisest ja asus seepärast veekogude ääres. Samal põhjusel püsis asustus veekogude ääres, eeskätt praeguse

Jõgeva rajooni madalamates osades veel kaua, kuni I aastatuhande keskpaigani e.m.a. Kivist riistu, mis kuuluvad II ja osalt I aastatuhandesse, on leitud mitmelt poolt Pedja jõe äärest, nagu Jõune küla ja Jõgeva Sordiaretusjaama kohalt, ka Peipsi äärest jm. Mitmete Umbusi külast (Pedja lisajõe Umbusi jõe ääres) leitud kiviriistade järgi võib arvata, et seal paiknes üks tolleaegsetest inimasulastest. Oletatavasti olid elanikud, kelle pärandiks on tähendatud ajajärku kuuluvad kiviriistad, juba soomeugrilased, eestlaste kauged eelkäijad. Üldiselt elas siin aga kuni meie ajaarvamise alguseni inimesi veel äärmiselt hõredalt, maad katvate põlismetsade vahele kaduvate väikeste rühmakestena.

II aastatuhandel e.m.a. tuli Eesti maa-alale, seahulgas ka praeguse Jõgeva rajooni piirkonda, lõuna poolt läti-leedu hõimu asunikke, kes hiljem segunesid kohalike põliselanikega. Nende silmapaistvamaks mälestusmärgiks on matusekoht Puurmani lähedal, Kunila küla kohal Pedja jõe luhas asuval kruusakünkal. Kunila haudadest leiti neile asunikele iseloomulikke kivist kirveid ja muu hulgas kodusea luid. Viimasest nähtub, et sisserännanud elatusid kalastamise ja küttimise kõrval juba looma- ja arvata-vasti ka algelisest viljakasvatusest.

Looma- ja viljakasvatus omandas hiljem järk-järgult tähtsuse ka kohalikule elanikkonnale, saades ajaarvamise vahetusel peamiseks elatusviisiks. Seoses sellega hakkas asustus koonduma ka kõrgematesse piirkondadesse — Vooremaale ja ka Põltsamaa ümbruskonda. Suurem arv eesti hõimudele iseloomulikke kivikalmistuid, mis on teada põhjas Vaimastverest ja Laius-Tähkverest alates kuni Navani rajooni lõunaosas, annavad tunnistust asustuse kasvust ja jätkumisest meie ajaarvamise esimestest sajanditest kuni 13. sajandini, millal rahvas siirdus teistsugusele, ristiusu tavadele vastavale matmisviisile. Palju kalmeid on hävinud ja teada veel ainult rahvapärimeste kaudu, kuid üsna mitmeid on säilinud praeguste põldude keskel.

Nimetagem näiteks kivikalmeid Põltsamaa ümbruskonnas Pajusis ja Sulustveres, samuti Vaimastvere kandis Kärdes ning Kõola küla mail ja naabruses Endla ning Tirma küla põldudel, Pikkjärvel, Tooveres ja Nava ning Vaidavere küla juures. Üksikuid kalmeid on teada ka Peipsi pool, endise Ranna mõisa lähistel. Kalmetest

saadud esemete iseloom annab tunnistust sellest, et suur osa Jõgeva rajooni muistsest elanikkonnast oli otseses suguluses Lõuna-Virumaa rahvastikuga. Sama võib järeldada ka tänini siin kõneldavast murdest.

I aastatuhande teisel poolel tuli Peipsi tagant tänapäeva Kodavere ja Kose ümbruskonda vadjalastest ehk vailastest asunikke, kes paistavad olevat mõnevõrra segunenud slaavlastega ning olid viimastelt omandanud surnute matmisviisi ja erilaadse kalmekuju — kääpa. Liivast kuhjatud kääpaid on teada Kääpa jõe ääres, Kose veski, Nautrasi ja teiste läheduses asuvate külade juures. Nendelt vadja asunikelt sai oma iseärasused Kodavere murrak. Kuna selle murraku jooni leidub ka lääne pool, kuni Laius-Tähkvere ja Kaarepereni, siis pidi vadjalaste järglasi olema levinud ka nüüdse Jõgeva rajooni läänesades. Ilmselt nende vadja asunikude järgi sai nüüdse Jõgeva rajooni idaosa oma muistse nime Vaia ehk Vaiamaa (vanus allikais kirjutatud «Vaiga», mida aga tuleb lugeda «Vaia»).

I aastatuhande teisel poolel paistavad olevat sagenenud mitmesuguste hõimude vastastikused rööv- ja sõjaretked. Nimelt on sellel perioodil rajatud rohkesti linnuseid, teiste seas kerkisid nüüd ka nn. Kalevipoja sängid. Jõgeva rajooni idaosa, muistne Vaiamaa, on teatavasti Kalevipoja pärimuste südamaa. Siin on enamik Kalevipoja sängidest, rohkesti Kalevipoja kive ja muid mälestisi; siit on kogutud ka palju lugusid Kalevipojast. Kalevipoja sängidest on kõige tuntumad Ehavere ehk Luua ja Kassinurme ehk Patjala säng. Kalevipoja sängiks on nimetatud ka Reastvere linnuseaset Laius-Tähkveres. Kalevipojaga on mõnedes pärimustes ühendatud ka C. R. Jakobsoni kaudu tuntud Linnutaja mäge Tarakveres Torma külje all ning väikest Vilina linnamäge Laiusel. Viimast on aga vist alles uuemal ajal hakatud Kalevipoja sängiks pidama. Muistse Vaiamaa piiridesse kuulunud Kalevipoja sängidest jäävad Alatskivil ja Äksis (Soitsjärve lõunaotsa juures) asuv säng väljaspoole Jõgeva rajooni.

13. sajandi algul, kui saksa vallutajad maale tungisid, olid tõenäoliselt juba peaaegu kõik hilisemast ajast tuntud külad olemas, sest paljude külade kohalt on teada sellest ajast pärinevaid kalmeid või leide. Mitmete külade nimed leiduvad varaseis kirjalikes allikais. Nähtavasti on rohkesti külasid olnud iseäranis tänapäeva Põltsamaa, Vai-

mastvere, Laiuse, Laius-Tähkvere, Torma, Palamuse, Kaarepere, Kudina ja Kaiavere ümbruskonnas. Mõned Jõgeva rajooni ääreosad olid oma rohkete soode tõttu alles kas elaniketa või hõredalt asustatud. Peamisi asustuskeskusi tähistavad kaks vallutajate kivilinnust — Põltsamaa ja Laiuse loss ning neli esimest kirikut (Põltsamaal, Laiusel, Tormas ja Palamusel), mis rajati kohe pärast sakslaste vallutust. Tolleaegsed külad olid enamasti alles palju väiksemad ja elanikke oli neis ühtekokku mitu korda vähem kui möödunud sajandist teadaolevates külades. Vastavalt olid väiksemad ka nende põllumaad. Veel 16.—17. sajandini olid paljude külamaade ääreosad, mis hiljem põlispõlluks kujunesid, alles alede ja söötidena võsa või metsa all ja neid hariti ainult ajutiselt lappidena ning jäeti siis jälle aastateks maha.

Paistab, et sakslaste sissetungi ajal oli siinsetest eestlaste muistsetest linnustest kasutusel ainult kaks — nn. Punamägi Ripukal (Läti Henriku kroonikas Rirole nime all) ja vist ka Roela, nüüdne Voore linnamägi. Teised olid selleks ajaks nähtavasti maha jäetud ja rohtunud või metsa alla jäänud.

Nõnda toimus siis muistegi asustuse pildis, külade ja linnuste olemasolus muudatusi. Üldiselt on aga need põlvkonnad, kes kaua enne meid, juba enam kui tuhande aasta eest siin elasid, visas töös ja võitluses nüüdse Jõgevamaa põldude põhiosa põlismetsa alt vabastanud, kändudest puhtaks juurinud ja viljakandvaks muutnud. Hiljem tihenes asustus, kasvas töötajate hulk ja avardusid viljelusmaad veelgi — sellisteks, nagu neid näeb ja oma tööga edasi harib meie põlvkond.

Nõnda asustati tänapäeva Jõgeva rajooni maa-ala samm-sammult pikkade aegade jooksul. Võidud ürgse looduse üle vaheldusid mõnigi kord ebaõnnestumiste ja näljaga. Külade ja linnuste olemasolus ning kogu asustuse pildis toimus palju muudatusi enne kui need enam-vähem nüüdse ilme omandasid.

KIRJANDUS

- Eesti NSV ajalugu. Kolmes köites. I. köide. Tallinn, 1955.
- M o o r a, A. Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafiline uurimus eesti-vene suhetest. Tallinn, 1965.
- M o o r a, H. Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik, I. Tallinn, 1955.
- Tartumaa. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Tartu, 1925.
- Viljandimaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. I. Tartu, 1939.

JÕGEVA RAJOOINI MUISTISTEST

JÜRI SELIRAND, EVALD TÕNISSON

Jõgeva rajooni territoorium on üsna rikas arheoloogia-mälestiste ehk muististe poolest.

Vanimate muististe hulgas on arvukate kiviajast pärinevate juhuleidude kõrval huvitavamaks II aastatuhandesse e.m.a. kuuluv kalmistu Puurmani lähedal Kunilas. Siin, Puurmanist Utsali viiva tee ääres, asub Jaaniantsu mäe nime all tuntud voo, millest lõuna pool lookleb soiste heinamaade vahel Pedja jõgi. Esimene teadaolev inimese luustik koos venekujulise kivikirvega tuli voorest päevavalgele kruusavõtmisel 1938. aastal. Kui 1948. aastal Kunilas tehti L. Jaanitsa juhatusel arheoloogilised kaevamised, leiti veel kaks mehe luustikku. Lisaks venekujulisele kivikirvele oli hauapanuste hulgas nõgusa teraga kivitalb, tulekivist talb ja tulekivist ning metsseakihvadest nuge. Haudadest leiti ka kodusea luid. Olgu tähendatud, et taolisi, II aastatuhandest e.m.a. pärinevaid matusekohti on Eestist teada ainult umbes paarkümmend (tuntumad nendest on Harju rajoonis Arduš ning Läänuse lähedal Sipel Kohtla-Järve rajoonis).

Jõgeva rajooni muististest arvukama osa moodustavad kivi kalmed, millistest vanimad pärinevad I aastatuhande esimesest poolest m.a.j. Märjiksime nendest näiteks kalmet rajooni lõunaosas Nava külas, endise Pärtli talu maal, Pikkjärve ja Prossa järve vahelise voore lõunaotsal. 1945. ja 1946. aastal tehti siin akadeemik H. Moora juhatusel arheoloogilised kaevamised. Nagu selgus, oli surnuid Nava kalmesse maetud nii põletatult kui põletamata. Koos luudega tuli kalmekivide vahelt päevavalgele rauast ehtenõelu, käevõrusid, spiraalsõrmuseid ja rohkesti purunenud savinõude kilde.

Teistest rohkem on uuritud kivikalmet Kõola külas (Laiuse kihelkond) endise Veski talu maal, kus esimesed muinasleiud tulid päevavalgele juba 1850-ndail aastail. 1889. aastal kaevasid kalmet balti saksa uurijad L. Schroeder ja C. Duhmberg, 1922. ja 1950. aastal H. Moora. Kalme on laotud mitmesuguse suurusega kividest. Kivide vahele olid laiali puistatud põlenud luud ning asetatud surnutele kaasapandud esemed. Viimastest moodustavad enamuse mitmesugused pronksehted ning nende katkendid. Arvukalt leidub kalmes ka savinõukilde. Vanimad leiud kalmest pärinevad 4.—5. sajandist; suurem osa leiumaterjalist aga kuulub käesoleva aastatuhande algusesse.

Kui eesti hõimudele iseloomulikud kivikalmed esinevad esijoones Jõgeva rajooni kesk- ja lääneosas, siis rajooni idaosast, Kääpa jõe äärest Nautrasilt, Allikult, Koselt ja Ruskaverest on teada rida meie alale võõrapäraseid kalmeid — liivast kuhjatud kääpaid, mis pärinevad I aastatuhande teisest poolest. 1959., 1961. ja 1963. aastal kaevati nendest J. Seliranna juhatusel kääpaid Kose metsas, Kütilt Allikule viiva tee ääres. Kümnest siinsest kuhjatisest, millede kõrgus ulatub 0,5—1,5 meetrini, on 9 ümmargused, 1 piklik.

Nagu selgus, oli enne kääbaste kuhjamist kääpaaluselt eemaldatud kamarakiht. Umbes 15 cm paksune tuha ja söesegune kiht tunnistab, et samas oli tehtud ka tuld. Surnud olid maetud põletatult.

Põletatud luud olid pandud pesadena kääpaalusesse pinnasesse kaevatud lohkudesse või kõrgemale, kääpakuhjatisse. Mõnikord olid luud kaetud savinõuga. Peale savinõude leiti kääbastest hallist kvartsiidist tuluskivi ja teadmata otstarbega raudese. Kose metsa kääpad pärinevad 7.—9. sajandist. Mõnda neist on matusekohana aga kasutatud veel palju hiljem, II aastatuhandel.

Samasuguseid kääbaskalmeid kasutasid I aastatuhande teisel poolel eestlaste esivanemate lähimatest naabritest idaslaavlased, esijoones krivitšid. Nähtavasti on ka Jõgeva rajooni idaosas kääpad, nii nagu Eesti kaguosaski, ühenduses krivitši sisserändajatega, kes hiljem sulasid eestlaste hulka. Teiselt poolt on arvatud, et mainitud kääpad võivad pärineda ka Peipsi tagant tulnud vadjalastelt, kes selle kalmekuju olid üle võtnud idaslaavlastelt (vt. H. Moora artikkel käesolevas kogumikus lk. 10 jj.).

Jõgeva rajooni kõige silmapaistvamateks arheoloogilisteks mälestusmärkideks on muinastlinnad, milledest mitmed on rahvasuus tuntud Kalevipoja sängide nime all. Enamik nendest on muistsel Vaiamaal (Vaiga). Sängidest põhjapoolseim asub endisest Reastvere mõisast Sadalasse viiva tee ääres Reastvere kuusikus. Siinse Kalevipoja sängi mõlemas otsas kerkivad kuni 3 meetri kõrgused vallid. Nagu arvatakse, pärineb suhteliselt väike Reastvere Kalevipoja säng (linnause pikkus 60 m, laius keskosas ainult 10 m ümber) I aastatuhande teisest poolest m.a.j.

Kalevipoja sängiks on kutsutud ka Vilina linnamäge Laiuse lähedal, mis asetseb Laiuse voorel. Vana lubja-ahju, sissekaevatud keldrite ja kruusavõtmise tõttu on linnus, mis samuti pärineb tõenäoliselt I aastatuhande teisest poolest, üsna lõhutud.

Linnamäe nime kannab ka pikem seljak endisest Kurista mõisast umbes üks kilomeeter lääne pool. Siin võis linnus asuda ainult seljaku järsemate nõlvadega lõunaotsal, kus kirjelduse kohaselt on olemas ebamääraseid jälgi kraavist ning vallist.

Omapärast nime — Linnutaja mägi — kannab Torma lähedal Tarakveres olev linnamägi. Linnuseks oli pikema seljaku lõunapoolne ots. Linnust ülejäänud seljakuga ühendav maariba on läbi lõigatud kraaviga, mille siseküljele on kuhjatud vall. Linnutaja mäega on ühenduses mitmed Kalevipoja-muistendid. Muuhulgas olla ka mägi ise tekkinud kangelase põllest välja pudenenud liivast. Proovikaevamistel leitud savinõukildude järgi võib arvata, et linnus pärineb I aastatuhande teisest poolest. Ent pole võimatu, et linnust kasutati ka veel käesoleva aastatuhande algul.

Jõgeva rajooni lõunaosa linnustest on tuntumad Kalevipoja sängid Palamuse kihelkonnas, milledest üks asetseb Patjala ja Kassinurme küla vahel, teine Nava nõmme ja Ehavere veski vahel, Amme jõe põhjakaldal. Mõlemad on suhteliselt väikesed ja pärinevad tõenäoliselt samuti I aastatuhande teisest poolest.

Palamuse kihelkonnas on veel kolmaski linnus, nimelt Roelas. Nii kaitseehituste iseloomu kui ka 1953. aastal proovikaevamistel leitud savinõukildude järgi võib arva-

ta, et Roela linnus pärineb käesoleva aastatuhande algusest.

Kaht muistse Vaiamaa linnust nimetab oma kroonikas Läti Henrik. Neist üks — Riola — on tõenäoliselt olnud Punamäel, endise Ripuka mõisa metsas Laiuse kihelkonnas. Leitud savinõukildude järgi otsustades on Punamäe linnus rajatud I aastatuhande teisel poolel. Mõned potikedral tehtud nõude killud aga tunnistavad, et linnust kasutati ka veel 12.—13. sajandil, ajajärgul, mida kirjel-dabki Läti Henrik.

Teine Läti Henriku kroonikas mainitud linnus kannab Somelinde nime. Viimase asukoha üle on vaieldud; täpse-malt on see kindlaks tegemata.

Jõgeva rajooni lääneosast (muistsest Mõhust) on lin-nuseid teada vähem. Üheks linnuseasemeks on peetud kohta, kuhu hiljem rajati Põltsamaa loss. Möödunud sa-jandil arvati üldiselt, et just siin, Põltsamaal, oligi Läti Henriku kroonikas nimetatud Lembitu linnus, kuna Põlt-samaa jõge peeti ajalooliseks Palaks. Ent nagu on selgi-tatud, kandis Pala nime muiste hoopis Navesti jõgi; Lem-bitu linnus aga asetses Lõhavere linnamäel Suure-Jaani lähedal. On küsitav, kas Põltsamaal oligi mingit muist-set linnust.

Linnamäeks nimetab rahvasuu eraldiseisvat metsaga kaetud küngast Põltsamaalt kirdes asuvas Kalana külas, endise Otisaare metsatalu juures. Siinse, väliselt üsna ebamäärase kujuga linnuse vanuse kohta on raske midagi lähemat ütelda.

Võimalik, et linnamägi on ka Utsali külas asuv Madise-mägi. See on 6—7 m kõrgune küngas, kus rahvatradit-siooni järgi olnud muistne «linn».

Jõgeva rajooni territooriumilt on leitud ka terve rida müntidest ja hõbehetest koosnevaid aardeid, mis muiste kas sõjaohu korral või usundilistel põh-justel olid maa sisse peidetud. Rea väiksemate leidude kõrval väärib nimetamist näiteks mündiaare, mis 1936. aastal tuli päevavalgele Rohe külas. See sisaldas üle 150 anglo-saksi münti 11.—12. sajandist. Suurt huvi pakub ka Rääbise aare, mis leiti juba möödunud sajandil. Aardesse kuulub 32 münti (araabia, saksa, anglosaksi) 10.—11. sajandist ja rida hõbeehteid, sealhulgas hõbe-traatidest punutud omapärane peaehe — vahr.

Võiks nimetada ka suurt mündileidu — üle 500 araabia mündi — mis tuli päevavalgele 1939. aastal Põltsamaa linna loodepiiril, maantee ja Põltsamaa jõe vaheliselt alalt. Samast nähtavale tulnud arvukad savinõutükid ja muud muinasleiud kinnitavad, et aare saadi muistses asulakohast.

Muinasleiud Jõgeva rajooni territooriumil, nagu mujalgi Eestis võimaldavad jälgida nii asustusolude kujunemist kui ka muistse majanduse, ühiskondlike vahetõrgete ja usundiliste kujutelmade arengut alates kaugest kiviajast kuni käesoleva aastatuhandeni.

VADJALASED VAIAMAAL

PAUL ARISTE

Eesti keele kõige lähem sugulaskeel on vadja keel, mis praegu on hääbumas. Ei ole rohkem kui paarkümmend vanakest, kes oskavad veel vadja keelt vabalt rääkida. Kõige noorem keeletõige vadjalane saab varsti 60-aastaseks.

Vadja keel on niivõrd lähedane eesti keelele, et eestlane saab sellest aru juba esimesel kuulmisel. Põhjaeestlastel on vadja keelest kergemgi jagu saada kui lõuna-eesti murdest. Vadja keele näitena vanaaegne regivärss:

*Tšäko kukub, maa kumizõb,
sizaz laulab, ladva liikub;
miä kuuntõlõn kuuzõõ alla,
kummall on ääli ilozapi,
kummall on sõnad tarkõpad.
Sisaall on ääli ilozapi,
a tšägoll on sõnad tarkõpad.*

Eestikeelne tõlge: 'Kägu kukub, maa kumiseb, sisask laulab, latv liigub; mina kuulatan kuuse all, kummal on hääil ilusam, kummal on sõnad targemad. Sisaskil on hääil ilusam, aga käol on sõnad targemad.'

Miks on vadja keel eesti keelele nõnda lähedane? Sellepärast, et vadjalased on alles esimese aastatuhande teisel poolel põhjaeestlastest eraldunud ning hakanud kujanema iseseisvaks etniliseks ühikuks.

Vadjalaste esiisad asustasid varem maa-ala Narva jõest ida pool, mis oli otseseks jätkuks põhjaeestlaste asustusala. Neid idapoolseid eestlasi oli ka Peipsi taga. Seega on mõistetav, miks vadja keelele on kõige lähedase-

mad Kirde-Eesti murrakud, kus esineb samuti rohkesti õ-häälikut. Kui vadjalane ütleb: «*Miulla õli üvä kõhta*», siis saab kirde-eestlane sellest õigesti aru, et ütlejäl oli hea 'koht', mitte aga 'kõht'.

Vadja keelel ja Kirde-Eesti murrakutel on palju ühist sõnavaraski. Üheks, võib-olla kõige veenvamaks vadja ja eesti keele ühtekuuluvuse tõendiks on tõik, et mõlemad rahvad on kutsunud oma keelt *m a a k e e l e k s*.

Jõgeva rajooni Peipsi-poolses osas kõneldakse (õigemini — on kõneldud) murret, mis on eriti lähedane tänapäeva vadja keelele. Ei pea siiski arvama, et vadja keel ja eesti keel oleksid algselt üksteisele kõige lähemad olnud just sellel piiratud alal kõneldud keeles. Kodavere murrakus, ja muudeski murrakutes endisel Põhja-Tartumaal, on eesti keeles vadjapäraseid jooni, mis vadja keeles pole eriti ürgsed ning mis seepärast ka nendes murrakutes said tekkida alles siis, kui vadja keel oli eesti keelest eraldunud. Niisugusteks näideteks on vadja keeles sõnad *jõvi, mussa* — 'jõhv', 'must'; Peipsi ääres on (või olid) samuti kasutusel sõnad *jõvi* ja *muss*. On teisigi selliseid keelte sarnasuse tunnuseid.

Taalised hilised vadjapärasused on keelemehi juba ammu sundinud arvama, et Põhja-Tartumaa ehk praeguse Jõgeva rajooni idaossa on vadjalasi kunagi sedavõrd suurel hulgal sisse rännanud, et nad on kohalikule eesti murdelegi mõju avaldanud.

Arheoloogide uurimised ongi hiljem tõestanud, et Jõgeva rajooni aladele on vadjalasi kahel korral hulgiti sisse rännanud — esimesel korral 6.—9. sajandini, teisel korral 10.—14. sajandini. Need vadja immigrandid on tulnud Peipsist idas olevatelt aladelt.

Keele seisukohalt võib väita, et just viimased sisse-rändajad on jätnud Kodavere ja selle naaberalade murrakusse tugeva vadjapärase elemendi. Vadjalasi on tollal eestlaste hulka tulnud kohati niisuguste hulkadena, et tänapäevani püsib nende nimetus mõnes kohanimes, nagu *Vaiatu, Veia* (varem *Vaia*), *Vadi* jne.

Jõgeva rajooni idapoolset osa on 13. sajandil kutsutud *Vagiaks* ehk *Vaigaks*. Arvestades tolleaegse alamsaksa ortograafia mõju ladina keele kirjutusviisile (mille üle saab otsustada dokumentide põhjal), võib arvata, et häälduses oli see maakond *Vaia*. Selles Eesti muistse maa-

konna nimes kajastub samuti hulgaline vadjalaste sissetung eestlaste alale.

Vadjalased sulasid aja jooksul eestlaste sekka. Neist on peale keelesugemete jäänud jälgi ka Jõgeva rajooni rahvaluulesse ja etnograafiasse, nagu näitavad meie etnograafide ja folkloristide kõige uuemad tähelepanekud. Kui uuritakse vadjalaste minevikku, nende rahvaloomingut ja mitmesuguseid pärimusteateid, siis võib üha nentida, et just Lääne-Peipsimaalt leiab rohkesti rahvausundilisi, kombestikulisi ja muid iseärasusi, mis otseselt vastavad vadjalaste vastavatele pärimustele.

Praeguse Jõgeva rajooni aladel on mitmed eri rahvad tihedasti kokku puutunud. Lähemalt on uuritud eesti ja vene rahva vastastikuseid suhteid. Vadja ja eesti ajalooliste suhete üksikasjaline uurimine alles ootab noori kee-lemehi, folkloriste, etnograafe, arheolooge ja ajaloolasi, kes selgitaksid lõplikult, mis on selles rajoonis vana vadja-eesti põlisvara ja mis on kujunenud hilisemate vadja immigrandide mõjul.

PÕHJASÕJA SÜNDMUSI JÕGEVA JA PÕLTSAMAA ÜMBRUSKONNAS

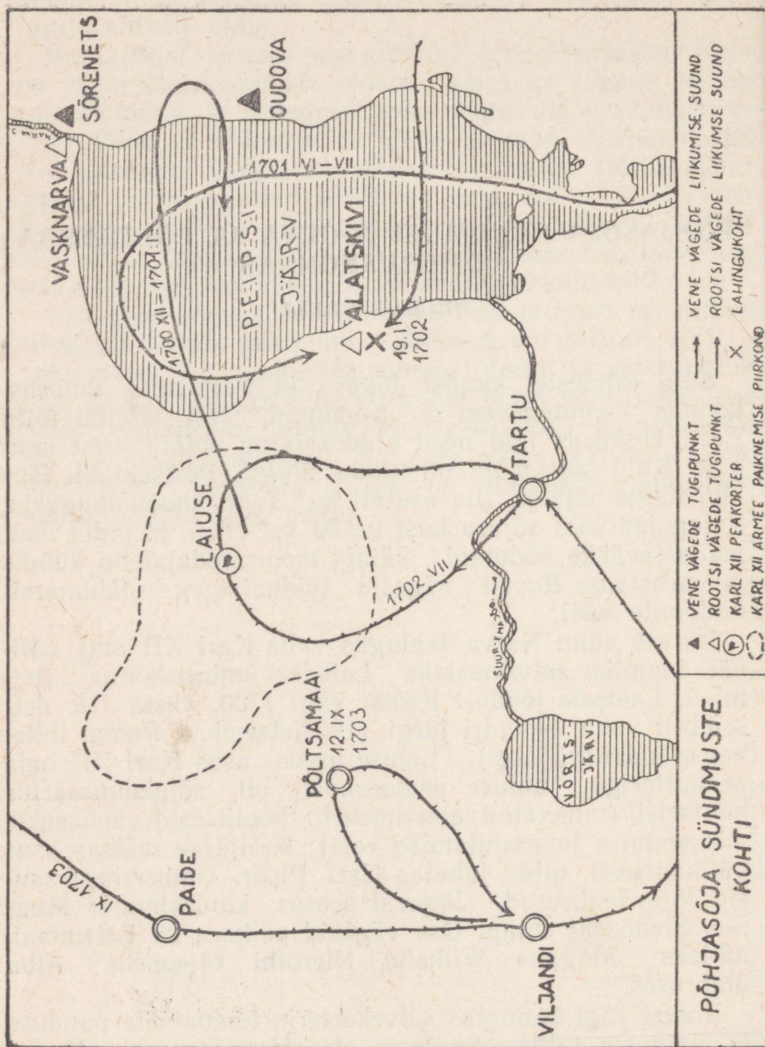
HELDUR PALLI

Sõja esimestel kuudel Jõgeva ja Põltsamaa ümbruskonnas vaenutegevust ei toimunud, sest asendi tõttu Eesti keskosas jäid need alad esialgu sõjatandrist kaugemale. Kuid sõja mõju oli tunda siingi. Põltsamaalt läks läbi tähtis sõjatee, siia asutati ka suur moonamagasin. Talupojad said sõjaraskusi tunda sel viisil, et pidid andma sõjaväkke sõdureid, käima moonavedajatena küüdis ja varustama Rootsi vägesid toiduainetega läbimarsinandamite näol.

Pärast võitu Narva lahingus valis Karl XII oma väliväe tuumiku talvitusalaks Laiuse ümbruskonna Liivimaal. Laiusele jõudis Rootsi vägi 1700. aasta 18. detsembril vana kalendri järgi (19. detsembril Rootsi tolleaegse kalendri järgi). Laiuse lossis asus Karl XII oma peakorteriga. Laiuse pastoraadis oli sõjakomissaride kantselei (nimetatud ametimehed hoolitsesid väeüksuste varustamise ja majutamise eest), Kivijärve mõisas asus välikantselei, mida juhatas Carl Piper. Ümberringi asusid sõjaväeüksused. Jõgeval peatus kindralmajor Magnus Stenbocki staap. Osa vägesid paiknes ka Eestimaal, näiteks Magnus Wilhelm Nierothi rügement Albu ümbruses.

Rootsi vägi kannatas talvekorteris toiduainete puuduse ja haiguste tõttu. Suremus oli sõjaväes suur. Meeleolu säilitamiseks korraldati õppusi ja Jõgeva lähedal kogu mängusõda lumekindluse piiramise ja vallutamisega.

Detsembri lõpul ja jaanuari algul püüdis Rootsi väesalk M. Stenbocki juhtimisel vallutada Oudovat. Kuid vene väed sundisid neid edu saavutamata tagasi pöörduma.

1701. aasta kevadel hakkasid saabuma abiväed Rootsi. Selleks ajaks olid kujunenud ka Rootsi sõjaplaanid — kõigepealt kavatseti lüüa Saksa vägesid Riia all, okupeerida Kuramaa ja seejärel vallutada Pihkva.

21. (22.) mail hakkas Rootsi kaardivägi Laiuse lähedalt lõuna poole liikuma. 28. (29.) mail lahkus Karl XII Laiuselt. Rootsi löögirühm kogunes Tartu alla ja liikus sealt edasi Riia suunas. Laiusel koostatud plaanist täitis Rootsi vägi ainult esimese osa — lõi Saksi vägesid Riia all ja okupeeris Kuramaa 1701. aasta juulis.

Vene väesalgad, kasutades lotjadest järvelaevastikku, mille olid 1700/1701. aasta talvel Pihkva lähedal ehitanud, hakkasid juulist detsembrini 1701. korraldama retki Peipsi järve läänerannikule. Võitluseks vene vägede vastu rajas Rootsi välivägede ülemjuhataja Wolmar Anton Schlippenbach Alatskivile valveposti, kuhu jäeti valvesalk ja asutati väike moonamagasin.

19. (20.) jaanuaril 1702 lõi Vene polkovnik Nikita Poluehtovi väeüksus Rootsi valvesalga Alatskivilt põgenema ja likvideeris kindlustatud valveposti. Sama aasta juuli teisel poolel ulatusid ka Peipsil polkovnik Gulietzi juhtimisel tegutsenud Vene korpuse retked Alatskivi kanti. Juuli lõpul blokeeris Boris Petrovitš Seremetevi korpus lühikest aega Tartut. Siit saadeti väeüksused Laiuse ja Kärdeni.

Nii sai Jõgeva ümbruskond sõjategevuses rängalt kannatada. Ka 1703. aastal ja 1704. aasta algul kordusid vene vägede retked antud piirkonda. Eriti kannatas Põltsamaa ümbrus B. P. Seremetevi ratsakorpuse retke ajal. 12. (13.) septembril 1703. aastal jõudsid I. Ignatjevi, V. Grigorovi ja B. Gagarini polgud Põltsamaa alevisse ja põletasid selle maatasa. Säilis ainult mõni üksik maja.

13. (14.) juulil 1704 alistus Tartu Vene vägedele. Koos Tartuga langes Vene administratsiooni kontrolli alla ka Jõgeva ja Põltsamaa piirkond.

Järgnevatel Põhjasõja aastatel vaadeldavas piirkonnas suuremaid sõjalisi operatsioone ei toimunud.

SUURE ISAMAASÕJA SÜNDMUSI JÕGEVA RAJONIS

PEETER LARIN

1941. aasta kaitselahingute kestel asus Põltsamaa linnas mõni päev (alates 6. juulist) Nõukogude 8. armee staap. Peale alluvate väekoondiste otsese lahingulise juhtimise mobiliseeris staap siin sõjaväe vedudeks vajaliku kohaliku autotranspordi ning allutas kõik eesti hävituspataljonid Nõukogude 8. armee tagalakaitse ülemale. Staap lahkus Põltsamaalt Lasilasse (Rakvere lähedal).

Lõuna suunast ründavate fašistlike vägede vastu võitles kaks laskurkorpust. Nende võitlustandri vahejoon — rinnete liitekoht — kulges Võrtsjärve loodenurgast Põltsamaani ja sealt edasi Simuna ja Tuduni. Kuna Pärnu—Võrtsjärve-vahelisel alal tegutsenud 10. laskurkorpus taandus, Suur-Emajõe joonel kaitsel asunud 11. laskurkorpus aga säilitas rindel oma positsiooni, siis tekkis rinnete liitekohal lõhe, kuhu suundus vaenlase vägede kiilulöök. See asjaolu osutus praeguse Jõgeva rajooni piirkonnas 1941. aastal määravaks sõjaliste sündmuste arengus.

Grupi nõukogude sõjameeste esimene lahing leidis aset 10. juuli õhtul Kõo silla juures. Vastaseks oli fašistliku armee 61. jalaväediviisi 151. rügemendi luuregrupp, kes tuli Võhma suunast. Nooremseersant Žuki juhtimisel teed valvanud grupi lahingutulemuseks oli 11 vastase vangistamine, kusjuures saadi trofeena kolm veoautot, kergesuurtükk, paar kuulipildujat ja muud varustust. Ent juba 11. juulil murdis Viljandist Kolga-Jaani kaudu pealetungiv vastase 254. jalaväediviisi eelsalk Põltsamaale.

Selleks et takistada fašistlike vägede edasist rindessekiilumist, korraldas meie väejuhatas Põltsamaa linna hõivanud vaenlasele 13. juulil vasturünnaku, mille teostasid 10. laskurdiviisi 163. laskurpolk ja 17. Viljandimaa

hävituspataljon. Selle rünnaku tulemusel linn vabastati. Nõukogude vägede käes oli Põltsamaa kuni 22. juulini.

Nende sündmuste ajal taandus Tartust Torma Tartu maakonna ja linna partei- ja nõukogude aktiiv. Samasse koondusid ka Petseri, Võru ja Valga maakonna aktivistid ja vabatahtlikud. Tormas olles arendas Tartu maakonna parteikomitee energilist tegevust — moodustas uusi vabatahtlike võitlussalku ning abistas Läti NSV juhtivaid organeid siitkaudu taanduvate läti asutuste ja elanike evakueerimisel ning Läti töölispolgu formeerimisel.

20. juuliks, mil rinne asus Imavere—Võisiku—Põltsamaa jõe joonel, alustas fašistlik armee survet Paide—Rakvere suunas. Ida pool Peipsit liikusid fašistlikud väekoondised Oudova—Narva suunas. Sinna paiskas Nõukogude 8. armee juhatus kõik oma reservid. Samal ajal katsid Põltsamaa—Jõgeva—Mustvee joonel meie vägede taandumist ainult Tormas asuvad eesti vabatahtlike üksused. 23. juulil vallutas vaenlane Jõgeva ja juba 24. juulil Mustvee. Emajõe joonel kaitsel asunud 11. laskurkorpus osutus tagalast äralõigatuks. Tõsi küll, 24. juulil läks Nõukogude 8. armee juhatusel korda saada väejuhatusest luba 11. laskurkorpuse tagasitõmbamiseks Narva suunas, kuid korrapäraselt seda enam teostada ei saadud. Tänu Tartumaa vabatahtlike L. Illisoni, A. Kurme, R. Meieli, N. Vanaselja, J. Patsi ja paljude teiste kaasabile õnnetus paljudel nõukogude võitlejatel ületada Torma—Tee-lahkme teelõik ja taanduda Avinurme suunas. Umbes tuhat eesti vabatahtlikku piirati fašistide poolt sisse Saare metskonnas. Paljud neist, kattes nõukogude väeüksuste taandumist, hukkusidki seal. 1941. aasta juuli lõpuks oli praegune Jõgeva rajoon fašistlike vägede poolt täielikult okupeeritud.

Jõgeva rajoonis 1941. aastal fašistlike anastajate vastu võidelnud eesti vabatahtlike üksustest on Mustvee hävituspataljoni lahingutegevust seni kõige vähem uuritud. Sellel alal oleks kohalike kodu-uurijate abi tänuväärne.

Okupatsiooniaegsetest sündmustest oli kahtlemata kõige tähtsamaks umbes 250-mehelise partisanibrigaadi retk I. Sumilovi juhtimisel 12.—18. märtsini 1941 üle Peipsi Mustveest edelas asuvasse metsamassiivi. See partisanibrigaad koosnes osalt Leningradi, enamasti aga eesti võitlejaist. Ta formeeriti 1944. aasta märtsi algul Peipsi järve idakaldal Oudova lähedal. 12. märtsi ööl

jõudis partisiianiüksus üle Peipsi jää liikudes Tiheda—Omedu külade vahel järve läänekaldale. Fašistlikust piirikaitsest läbimurdmisel toimus siin lahing, mille kestel brigaad tõmbus Muru metsadesse, kust kavatses Alutagusesse välja jõuda. Nõukogude partisanibrigaadi vastu saatis Tartus asunud fašistlik 207. julgestusdiviis julgestuspataljoni ning veel omakaitseüksusi Tartu-, Järva- ja Virumaalt. Järgnevatel päevadel pidasid brigaadi võitlussalgad lahinguid Torma, Lilastvere, Kõnnu, Võtikvere, Sadala ja Kasepää külade ümbruses. Ülekaalukad fašistlikud üksused lõhestasid brigaadi väikesteks gruppideks, kellest osal õnnestus 18. märtsil uuesti Peipsini läbi murda ning taanduda oma lähtekohta Oudova rajooni.

1944. aasta vabastuslahingute kestel läbis rinne praeguse Jõgeva rajooni väga kiiresti.

17. septembril alustas Leningradi rinde 2. löögiarmee pealetungi Suur-Emajõe joonest põhja suunas ja juba 18. septembri õhtuks jõudsid Eesti Laskurkorpuse väeosad Ranna—Kääpa—Roela jooneni. Tartu—Narva maantee ja Peipsi järve vahelisel maa-alal purustas Eesti Laskurkorpus fašistliku 207. julgestusdiviisi ning jõudis 20. septembri varahommikuks Avinurme—Sadala jooneni.

Sama edukalt arenes ka 2. löögiarmee teiste väeosade pealetung. 18. septembri õhtuks asus nende pealetungirinne Kudina—Kärksi—Laeva joonel, 19. septembril aga juba Kurtna—Tapiku—Aidu—Põltsamaa joonel. 20. septembriks oli praegune Jõgeva rajoon nõukogude vägede poolt vaenlasest puhastatud. Fašistliku okupatsiooni ikkest vabanenud töötajad võtsid oma vabastajaid vastu suure rõõmuga.

KIRJANDUS

- Larin, P. Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas. Tallinn, 1962.
Larin, P. Lahingud Eestis 1941. aastal Tallinn 1962.
Rahvatasujad. Mälestusi ja jutustusi partisanivõitlusest. Esimene raamat. Tallinn, 1963.
Võitluse radadel. Mälestuste kogumik. Tallinn, 1960.

TOOTMISE TERRITORIAALSEST KILLUSTATUSEST JÕGEVA RAJONIS

VELLO TARMISTO

Tootmise territoriaalse killustatuse uurimine on kaasajal suure tähtsusega ülesanne, kuna see võimaldab teha ettepanekuid tootmise territoriaalseks kontsentreerimiseks. Viimane võib oskusliku rakendamise korral anda suurt rahvamajanduslikku efekti mitte üksnes tootmise majanduslike näitajate, vaid kogu tootlike jõudude territoriaalse organiseerimise alal. Tootlike jõudude, sealhulgas asulastiku territoriaalse kontsentreerimise puhul tuleb lähtuda mitte üksnes vabariigi kui terviku, vaid ka tema üksikute piirkondade, kaasa arvatud administratiivsed üksused, huvidest. Administratiivse rajooni piirides tuleb saavutada kohalikest looduslikest, ajaloolistest, majanduslikest, sotsiaalsetest jm. tingimustest lähtudes võimalikult optimaalne tootmise ja asulastiku territoriaalse kontsentreerimise aste, mis annaks maksimaalset efekti nii tootmise kui ka elanikkonna vajaduste rahuldamisel. Vabariigi eri osades (näiteks administratiivse rajooni piires) tuleb luua oma tootmiskeskuste ja asulate võrk, mida iseloomustaks asulate arvu, suuruse ning nende funktsioonide ja paiknemise ratsionaalsus. Seejuures peaks administratiivses rajoonis nagu vabariigiski olema oma majanduslik peakeskus või mitu vastavat keskust, mille ümber koonduks põhiline osa rajooni majandusest.

Tootmise territoriaalse kontsentreerimise eelduseks on tootmise olemasoleva territoriaalse paiknemise, eriti tema killustatuse uurimine, millel järgnevalt peatume. Asulastiku killustatust kui väga ulatuslikku probleemi ei ole võimalik siinkohal käsitleda.

Jõgeva rajoon täidab vabariigi territoriaalses tööjaotuses peamiselt põllumajanduslikke funktsioone, kusjuures juhtival kohal on karjandus. Seepärast antakse

järgnev põgus ülevaade rajooni põllumajandusliku tootmise killustatusest kolhooside veisekasvatuse tootmishoonete näitel.

1963. aastal oli Jõgeva rajoonis 46 kolhoosi. Viimaste arvult on Jõgeva rajoon Viljandi, Paide, Harju ja Pärnu rajooni järel viiendal kohal vabariigis. Kolhooside veiselautade arv oli rajoonis järgmine: kapitaalseid veiselautu 103 (8293 veisega) ja kohandatud lautu 461 (9393 veisega), kokku 564 lauta. Seega tuleb siin ühe kolhoosi kohta keskmiselt 12,3 lauta (vabariigi keskmine 11, Hiiumaal 18, Valga rajoonis 7,5). Seega on Jõgeva rajoonis loomakasvatus territoriaalselt mõnevõrra rohkem killustunud kui vabariigis keskmiselt. Seejuures on oluline, et veiselautadeks kohandatud hoonete arv moodustab Jõgeva rajoonis veiselautade koguarvust 81% (vabariigi keskmine 84%, Paide rajoonis 75%, Tartu rajoonis 90%). Enamik loomakasvatuse tootmishooneist pärineb endistest hajusalt paiknevatest taludest. Kohandatud tootmishoonetes paikneb Jõgeva rajoonis igaühes keskmiselt 20 veist (vabariigis keskmiselt üle 23 veise, Pärnu rajoonis 15 veist). Umbes 75% vabariigi kolhooside veisekasvatuse tootmishoonetest on väikesed ja territoriaalselt laiali pillatud, kusjuures killustatuse aste on Jõgeva rajoonis mõnevõrra madalam vabariigi keskmisest. Jõgeva rajoonis esineb kolhoose, kus on kuni 5 lauta — 12, 6—10 lauta — 11, 11—15 lauta — 13, 16—20 lauta — 5 ja üle 20 lauta — 5.

Kuni 5 veiselaudaga kolhooside arv moodustab rajooni kolhooside üldarvust ainult veidi üle veerandi (vabariigi keskmine näitaja on madalam). Arvuliselt valdaval kohal (28,2%) on Jõgeva rajoonis 11—15 veiselaudaga kolhoosid (see on vabariigi vastavast näitajast tunduvalt suurem). Täpsema ülevaate annab alljärgnev tabel:

Veiselautade arv kolhoosi kohta	Vastava lautade arvuga kolhooside osatähtsus Jõgeva rajooni kolhooside üldarvust %	Vastava lautade arvuga kolhooside osatähtsus vabariigi kolhooside üldarvust %
Kuni 5	26,1	22,5
11—10	23,9	37,4
11—15	28,2	21,4
16—20	10,9	9,0
üle 20	10,9	9,7
	100,0	100,0

Plm arengu perspektiiv!

Ulaltoodust järeldeb, et tootmise territoriaalse kontsentreerimise probleem on Jõgeva rajooni põllumajanduses vabariigi keskmiste näitajatega võrreldes enam-vähem sama terav.

Tööstus paikneb Jõgeva rajoonis peamiselt kolmes suuremas keskuses: Jõgeval, Põltsamaal ja Mustvees, kus on rakendatud vastavalt 27,8%, 16,5%, 14,5% rajooni tööstuses töötajate arvust. Kuid peale selle on Jõgeva rajooni territooriumil väljaspool nimetatud asulaid veel 64 tööstuslikku tootmispunkti. Töötajate arv territoriaalselt eraldi paiknevates tootmispunktides on väga erinev. Rajoonis on tootmispunkte kuni 5 töötajaga 52, 6—10 töötajaga 3, 11—20 töötajaga 7, 21—30 töötajaga 7, 31—50 töötajaga 9, 51—75 töötajaga 4; 76—100 töötajaga ei ole ühtki ja üle 100 töötajaga on 6 tootmispunkti.

Seega on Jõgeva rajoonis valdavaks kuni viie töötajaga väikesed tootmispunktid, kusjuures nende arv on eriti suur toiduainete tööstuses. See kõneleb tööstuse tugevast territoriaalsest killustatusest, mis majanduse arendamise perspektiivide seisukohalt ei ole soodus. Pikema aja jooksul vajab ühes põllumajandusliku tootmise ja asulastiku territoriaalse ümberkorraldamisega kompleksset kontsentreerimist ka tööstus. Tööstuse arengu perspektiivid on Jõgeva rajoonis suhteliselt tagasihoidlikud. Kuna eeloleval viisaastakul on ette nähtud nii kogu vabariigis kui ka Jõgeva rajoonis teha suuri kapitalmahutusi eeskätt põllumajanduslike tootmishoonete, samuti elamute ehitamiseks, tuleb sellega seoses juba nüüd hakata mitmekülgsete ettevalmistustööde käigus konkreetselt kindlaks määrama, kuhu, kuidas ja millises ulatuses komplekselt rajooni tootmist ja rahvastikku kontsentreerida. Selles väga vastutusrikkas töös on oluline osa täita ka kohalikel kodu-uuriatel.

JÕGEVA RAJOONI TAIMKATTEST

JAAN EILART

Jõgeva rajoon on üleminekuala põhjapoolse, sagedasti lubjarikaste pinnastega siluri avamuse ning umbes Mustvee—Puurmani joonest lõunas siluri lademeid katva keskdevoni liivakivi aluspõhjaga ning lubjavaesemate pinnastega alade vahel. See asjaolu avaldub ka taimestiku ilmes, eriti üksikute taimegeograafiliselt iseloomulikimate liikide levikus. Seetõttu liidab T. Lippmaa (1935) praeguse Jõgeva rajooni maa-ala Lähme-Eesti (*Estonia media*) valdkonda.

Rajooni taimestiku üldpildis avaldub ühtlasi tugev inimtegevuse mõju, mis on looduslike tegurite kogumõjul kujunenud taimestiku surunud rajooni suhteliselt vähese viljakusega servaaladele. Rajooni kirdeserv ulatub Alutaguse soostunud metsade alani. See piirkond ühendub kitsa Peipsi-äärsete niiskete niitude, pajustike ja metsade riba kaudu Tartu rajooni territooriumil paikneva, Alutagusega analoogilise Peravalla piirkonnaga, mida on käsitletud taimegeograafiliselt ühtse Peipsi-äärse valdkonna (*Litorale peipsiense*) alavaldkonnana (Eilart, 1958, 1963). Idaosas, Kaiu mõhnastiku piires, paikneb ka suurem, põhiliselt nõmme- ja laanemetsadest koosnev massiiv, mis ulatub siit kuni Palani. Pole huvitusetähtsada, et nende liivaste kanarbikurohkete metsade miljööst on omaseks saanud «nõmmelille» motiiv Anna Haava luules, kelle lapsepõlvkodu (Haavakivi) ju paikneb kõnesoleva metsamaastiku ühes servas.

Paide ja Rakvere rajooniga lõikumise alal paikneb Jõgeva rajoonis suur Endla soostik, mis koosneb mitmest rabamassiivist (Endla, Kaasikualuse, Linnusaare, Kanamatsi, Männikjärve jt.). Selle soostiku kogupindala on umbes 200 km², ulatus põhjast lõunasse üle 25 km (Veber, 1957).

Loodusliku üldilmega metsade osatähtsus on suurem jällegi rajooni edelaservas, Kursi—Puurmani piirkonnas (vt. lk. 106 jj.).

Mujal on aga maastikule peamise ilme andjad kultuuristatud alad. Põltsamaa ümbrust on koguni (J. G. Granö jt. poolt) iseloomustatud üle-eestilises ulatuses kui «suurpõldude» ala. Niisuguste alade keskele jäävad looduslikud taimkatteüksused laikudena, mis sõltuvalt relieefist on osaliselt ribakujulised. Viimane tunnus on eriti omane Vooremaale, kus põldude ja muude kultuurkõlvikute all olevate voorte vahele jäävad enamasti järvelise tekkega loode—kagu-suunalised madalsood (umbes 20% ala pindalast; Truu, Kurm ja Veber, 1964). Turbalasundi all on siin sageli tüse orgaanilise sapropeeli kiht (Soitsjärve kagukaldal kuni 13 m). Metsadest on taandunud kõigepealt kuuse-enamusega metsad, mille koostises pidi varem kohati küllalt suur osatähtsus olema ka väärtuslikul tammel.

Jõgeva rajooni taimestiku vahemine seisund väljendub eriti selgelt asjaolus, et siin puuduvad täiesti mõningad taimede rühmitused (elemendid), mis on peamisteks siit põhja, lõuna või ka lääne pool olevate alade floora geneesi selgitamisel. Juba T. Lippmaa (1935) juhib tähelepanu, et alal puuduvad täiesti rannikuile omane mediterraanne element, lääne-eestilik atlantiline ning vabariigi lõunarajoonides enam leviv pontiline element. Tõsi küll, mõningaid nende elementide esindajaid on ju rajooni piirest leitud, kuid neid ei saa siin relikitseiks pidada. Näiteks teatab P. Thomson (1930) atlantilise mõõgarohu leiust Kaasikjärvest, kuid hilisemais töödes (näiteks Masing, 1957) peetakse seda liiki siin aklimatiseerituks. Põhja poolt on levinud rajooni alale pontosarmaatilised lubja- ja valguslembelised liigid metsülane ja põdrajuur, kusjuures eriti esimese puhul on iseloomulik selle ulatumine rajooni üksnes piki oosideahelikku, mis küünib Neerutist Siimustini (Eilart, 1963). Haruldasmaist liikidest läbib Jõgeva rajooni soojumika levila lõunapiir (Põltsamaa—Torma). K. R. Kupffer on sellel liigil eraldanud mõneti põhiühikust eristunud alamliigi (*ssp. esthonica* Kupffer). Rabad on põhiliselt Ida-Eesti tüüpi (hanevitsa ja tuppvillapeaga), kuid Vahe-Eesti suunas ilmneb ka juba

üksikuid läänepoolsete rabade tunnuseid (näiteks muru-
jäneslill Endlas; Masing, 1957).

Jõgeva rajoonis on aastakümnete vältel tehtud uurimis-
ja katseteid loodusliku taimeistiku rikastamiseks. Siin on
toimunud kõige ulatuslikumad statsionaarsed soode uuri-
mistööd (vastav sookatsejaam rajati Toomale 1910. a.)
millest on võtnud osa terve rida nimekaid teadlasi (näit-
üks maailma silmapaistvamaid palünolooge Paul Thom-
son). Jõgeva on olnud üldtunnustatud põllumajandus-
kultuuride aretustöö ning kultuurrohumaade uurimise
keskusi. Siin tegid oma tööd selektsionärid, teenelised
teadlased J. Aamisepp ja M. Pill. Puurmanni nn. Hirve-
aia metsas asub teadaolevail andmeil (Michelson, 1950)
Eesti vanim võõrpuuliikidest metsakultuur (vene ja eu-
roopa lehis, palsamnulg, valge mänd, alpi seedermand jt.),
mis on rajatud 1812. aastal. Rajoonis on tehtud välja-
paistvaid puuliikide aklimatiseerimise katseid ka ulatus-
like parkide rajamisega (Kuremaa park umbes 50 liigiga,
Visusti park 55 liigiga, Puurmani park samuti 50 liigiga,
Luua park ligikaudu 150 liigiga ja hilisemal ajal rajatud
dendraariumiga jt.). Neist on vanemaid ja arhitektuurili-
selt terviklikumaid Luua park (rajatud 1800—1820; Vilja-
maa, 1963). Pargis asub teadaolevail andmeil vabariigi
suurim euroopa lehis (tüve ümbermõõt 3,67 m). Parkide
vahendusel on mitmed puit- ja rohttaimede liigid niivõrd
kohastunud (naturaliseerunud), et suudavad areneda
normaalselt looduslikele lähedastes tingimustes (näiteks
Vinca minor Kärdes, *Dianthus barbatus* Luual ja Palamu-
sel, *Malva moschata* Saarel, *Inula helenium* Kärdes ja
Naval jne.).

KIRJANDUS

- Eilart, J., 1958. Stepipäritoluga taimede levikust ja taime-
geograafilistest piiridest Eestis. «Eesti Loodus», nr. 1, 2.
Eilart, J., 1963. Pontiline ja pontosarmaatiline element Eesti
flooras. Tartu.
Lippmaa, T., 1935. Eesti geobotaanika põhijooni. Tartu.
Masing, V., 1957. Endla soostiku uurimisest. Loodusuurijate
Seltsi Aastaraamat, nr. 50.
Masing, V., 1957. Endla rabade kõrgemate taimede floora
Loodusuurijate Seltsi Aastaraamat, nr. 50.
Michelson, A., 1950. Võõrpuuliikide kasvatamisest Eesti NSV-s
(Käikiri EPA metsanduse teaduskonnas.)
Truu, A., Kurm, H., Veber, K., 1964. Eesti NSV sood ja
nende põllumajanduslik kasutamine. Kogumik: Eesti NSV
sood. Saku.

- Thomson, P., 1930. Mõõgarohi (*Cladium mariscus* R. Br.)
Kärdes. Loodusevaatleja, nr. 1.
- Veber, K., 1957. Endla soostiku geoloogiline ja hüdrogeograafiline
iseloomustus ning genees. Loodusuurijate Seltsi Aasta-
raamat, nr. 50.
- Viljamaa, Ü., 1963. Ülevaade Luua pargi kujunemisest ja sei-
sundist. Looduskaitsealaseid töid. Tartu.

VOOREMAA MAASTIKULINE LÜHIISELOOMUSTUS¹

KALLIO KILDEMA

Vooremaast üldiselt. Vooremaa on Eesti ainulaadsemaid maastikke, mis on pälvinud tähelepanu ka väljaspool vabariigi piire. Seetõttu on ka arusaadav, et 1964. aastal eraldati siit osa — Prossa järve ja Saadjärve vaheline ala (pindala 9900 ha) — maastikuliseks keelualaks (Kontor, 1964; Eilart 1964). Voorestikke on Eestis mitu, kuid ainult üks neist on saanud nimeks «Vooremaa» oma erakordselt hästi väljakujunenud voorte ja kogu maastiku ilme tõttu. Eesti voored on suurimad Nõukogude Liidus ja osa neist kuulub maailma kõrgemate voorte hulka.

Maastikuteadlaste seas on nimi «Vooremaa» kasutusel alates käesoleva sajandi kolmekümnendatest aastatest (Tammekann, 1932). (Tarvitatud on ka nimesid: Suurvoorestik, Tartumaa voorestik, Saadjärve suurvoorestik jt.).

Vooremaa maastikulist üldiseloomu ja piire kirjeldas juba 1922. aastal J. G. Granö. Ta andis järgmise Vooremaa maastikulise määratluse: «Palamuse—Äksi suurvoorete, rööpjärvede, rööppõldude ja viirgniitude ning rööpkülade ja mõisate valdkond. Eesti kõige täielikum maastikuline üksus, mida nelja ja kolme elemendi² piirivööd pea igal pool ümbritsevad. Küninib loode—kagu sihis. Laiuse põhjapiirist pea Emajõe oruni ja Äksi kirikust Kodavere piirini» (lk. 269). A. Tammekann (1932) andis Vooremaale tüpoloogiliseks nimetuseks viirgmaastik,

¹ Artikli kirjutamisel kasutati geograafiaalasel kodu-uurimise seminaril (Palamusel, 1961. aastal) kogutud andmeid, mis asuvad Eesti Geograafia Seltsis.

² Nelja ja kolme elemendi all mõistis J. G. Granö pinnavorme, veevorme, taimkattevorme ja tehisevorme.

lisas maastikuvalemi ja näitas voorestike kõige tüüpilisemad esinemisalad, pidades «kõige olulisemaks selle maastikutüübi juures vormide piklikku kuju ja rööbitist asetust, mis annab sellele viirulise ilme. Põllud levivad seejuures ribadena seljakute ja künniste lagedel ning nõlvadel, puisniidud ja niidud, osalt ka väheldased metsatukad aga kõrgendike vahelisis rööbitisis avalohkudes, kus looklevad ka jõed ning asetsevad vahel piklikud järved. Asulad levivad enamasti piki seljakute nõlvu ja lagesid, peamiselt rida- ja ahelküladena». Kooligeograafias on Vooremaa tüüpilisele ristprofiilile ja maastikupildile erilist tähelepanu pööranud E. Markus.

Vooremaa kui maastikuline ühik on leidnud eristamist mitmetes hilisemates maastikulistes töodes (Брик, 1959; Бaпeп, 1961; Varep, 1964).

Reljeef. Voored erinevad teistest pinnavormidest eelkõige oma pikliku voolujoonelise, leivapätsi meenutava üldkujuga. Voorte pikkus ei küüni tavaliselt üle 10 km, kusjuures pikkuse ja laiuse suhe on sageli 1:5 (varieerumine 1:2—1:10 piires). Voori iseloomustab ka grupiline (enamasti kulisjas) jää liikumise suunas orienteeritud paiknevus. Vooremaa pinnavormid on teatavasti orienteeritud peamiselt loode—kagu suunas. Voorte relatiivne kõrgus ulatub mõnedest meetritest 50—60 meetrini (näiteks Laiuse voor — 60 m, Sootaga voor — 57,7 m). Kui ka Emumäge vooreks pidada (morfoloogia ja koostismaterjal lubavad seda teataval määral teha), siis saaksime Eesti voorte suurimaks relatiivseks kõrguseks 79 m (absoluutne kõrgus 166 m).

Voorte nõlvadel ja lagedal on omapärasteks pinnavormideks mõne- kuni mõnekümnemeetrilise läbimõõduga oidud (sõllid) — kausja või pikliku kujuga niiske põhjaga nõod. Osa neist on rahvasuus tuntud Kalevipoja silmavee-kaussidena. Oitude teket seletatakse surnud jää panga sulamisega.

Voortevahelisele alale jäävad lainjad ja kaldpinnalised moreentasandikud, madalad ja tasased soo- ning alluviaaltasandikud. Vooremaal on 20% maapinnast soode all, neist madalsoid 92%, siirdesoid 5%, rabasid 3% (Truu, Kurm, Veber, 1964). Madalsoode väga suur osatähtsus on seletatav survealiste toitaineterikaste pinna-sevete esinemisega.

Rohkesti on Vooremaal ka järvenõgusid (Kask, 1964). Tuntud pinnavormideks on siin veel mõhnastikud (tavaliselt liivast ja kruusast koosnevad korrapäratud küngrastikud, näiteks Ehavere nõmm).

Geoloogiline ehitus. Vooremaa aluspõhjaks on põhjapoolisel alal alamsiluri paas (raikküla ja adavere lade) ning lõuna poolt keskdevoni liivakivi (pärnu ja aruküla lade) (Aaloe jt., 1960).

Pinnakate on üldiselt keskmise paksusega, voorte kohal kuni 40—50 m (Каяк, 1962), soostunud nõgudes üle 10 m (sealhulgas ka turvas ja sapropeel). Pinnakatte paksus väheneb lõuna suunas. Voored koosnevad põhiliselt mandrijää sulamisvete karbonaatsest veeriselisest kruusast ja liivast, mida katab 0,5—2 m paksune nõrgalt kuni tugevasti karbonaatne kividevaene katemoreen (enamasti saviliiv). Voorte sügavamas sisemuses võib aga kohata põhimoreeni, mis on paiguti ilmselt pärit varasemast, dnepri jääajast. See moreen on hilisemast tunduvalt karbonaatsem ja kividerikkam. Ka voorte vahel võib kohata suhteliselt kivist karbonaatset liivsavimoreeni. Voorte ehitust on võimalik tundma õppida kruusakarjäärides (näiteks Laiuse voorel jm.).

Voortevahelistes madalates nõgudes esineb setetest sagedamini madalsooturvas (kihi paksus kuni 6 m), sapropeel (kuni 10 m) ning alluviaalsed (jõe-) setted.

Põllundusele kaasnenud erosiooni tõttu on voorte jalamele ja nõlvadele kuhjunud deluviaalsed setted. Need on tekkinud peamiselt kevadiste lume sulamisvete, aga ka paduvihmavete toimetel.

Kuna Vooremaa on inimese poolt intensiivselt kasutusele võetud, esineb siin ka tehisseteid (ehituste piirkonnas jm.).

Voorte geneesist. Kuigi Eesti voorte morfoloogia ja geoloogiline ehitus on küllalt hästi teada, on seisukohad voorte tekke suhtes ikkagi veel üsna vastandlikud. Osa teadlasi (Hausen, 1913; Orviku, 1957 jt.) arvavad, et voored on põhiliselt mandrijää poolt välja lihvitud kulusvormid, kusjuures suur osa voorte materjalist pärineb dnepri jääajast. Seevastu Granö (1922), Rumma (Tartumaa, 1925) ja Tammekann (1932) osutavad voortele kui kuhjevormidele. Ka allakirjutanu (Kildema, 1957) asetas Eesti voored geneetilisel kulutus-kuhjevormide hulka. Välisautoreist on kõige veenvamalt põhjendanud voorte

põhiliselt akumulatiivset teket rootslane A. G. Högbom juba 1904. aastal (Яковлев, 1954).

Me ei peatu siin lähemalt jääkünde teooria kriitikal (mis võtab aluseks voorte ala suhteliselt tüseda pinna- katte, voore pikiprofiili vastandlikkuse kulutusvormidele, viimase jääaja materjali «kadumise» või vähese esine- mise, voorte tuumamaterjali «värskuse» — vähe porsu- nud — jt.). Pööraksime tähelepanu vaid mõningatele põ- hilistele teguritele, mis lubavad seletada antud voorte teket kuhjevormidena:

1) mandrijää lõhestunud serva ostsillatsioon (edasi- tagasi liikumine) ja servalähedase settimise tingimused võivad olla voorte orienteerituse, voolujoonelisuse ja grupilise esinemise põhjuseks;

2) voorte pikitelje suund on korrelaatne maapinna üldi- sele kallakusele (see tõestab ka maapinna lokaalse ise- loomu suurt osa voorte kujunemisel);

3) teatav kaugus jäätumise tsentrumist, mis vastab nn. voortevöö tekkealale (kulutusvormid jäävad sellest «vööst» tavaliselt jäätumise tsentrumi poole);

4) mingi takistuse — varasema (vana) reljeefi kõrgema osa — paiknemine mandrijää ostsilleeriva serva ees, mis oli mandrijää serva pikema peatuse ja setete kuhjumise algpõhjuseks; selline takistus võis koosneda nii aluspõh- jalistest kui ka pinnakattelitest materjalidest.

Jääkeele ostsilleerimise tingimused võis voorte tuuma- desse sattuda peale lähedesse kuhjunud jäasulamistete materjali ka muid setteid (näiteks põhimoreeni, tardkive jt.). Tuleb ka meenutada, et kulutusvormid (näiteks sile- kaljud, voortevahelised nõod) tekivad põhiliselt jää peale- tungil, kuhjevormid aga moodustuvad jääkeele taandumis- sel. Seetõttu on ka raske ette kujutada mandrijää sama- aegset taandumist (põhimoreentasandike teket) ja peale- tungi (voorte väljakundmist).

Kokkuvõtteks: tõenäoliselt esines voorte tekke ajal mandrijää järkjärguline ostsilleeriv taandumine, kus- juures domineeris fluvioglatsiaalne setterežiim (mille tagajärjeks on liivad ja kruusad voorte tuumades, mõh- nastikud voorte läheduses); selle kõrval esines keskmise kõrgusega aladel ka tavalise põhimoreeni väljasettimine. Voori kattev moreen on põhimoreenist väiksema karbo- naatsusega; selles moreenis on raudkivide osatähtsus suurem ning lõimis — saviliiv — kergem. Nende tunnuste

järgi tuleks seda käsitada katematerjalina (kattemoreenina), mis settis jää ülemistest kihtidest mandrijää lõplikul taandumisel.

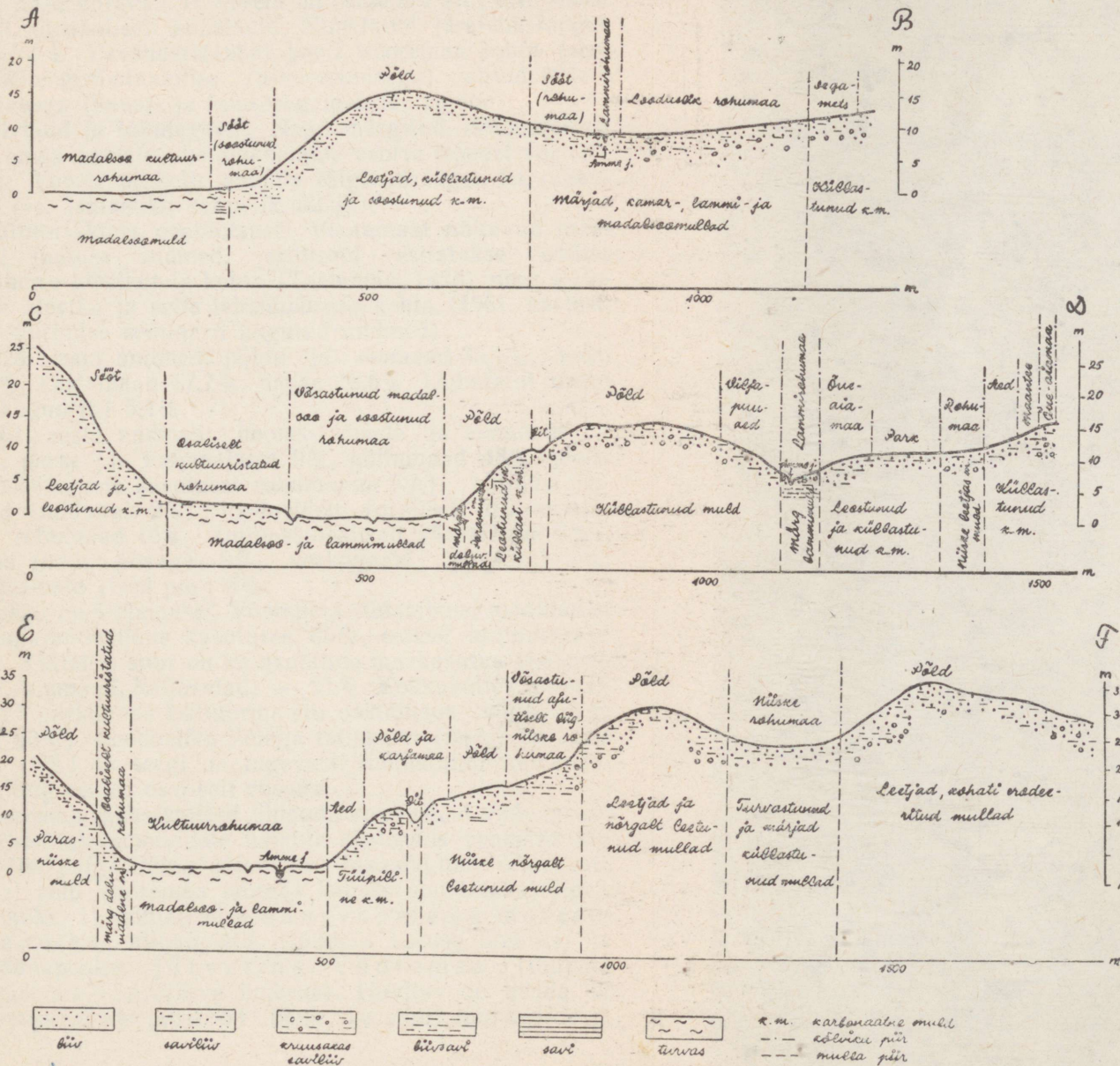
Veestik. Vooremaa üldine kallakus on kagusse. Seetõttu valguvad pinnaveed Suur-Emajõkke, peamiselt selle kahe suurema lisajõe — Amme ja Laeva (Mudajõe) — kaudu. Veesooned on siin enamasti ühenduses järvedega ning kannavad ka nendest vett Peipsi järve. Asendilt maastikus ja kujult on Vooremaa järved väga omapärased (vt. järvede kohta lk. 46 jj.).

Pinnasevee vähesuse tõttu kannatavad voorte laed mõnikord, põuastel suvedel, kuivuse all; seevastu on voorte jalami piirkonnale iseloomulik nn. keedemaa (survelise pinnasevee tõttu liigniiske muld) ja lodude esinemine. (Lodud on suhteliselt hea filtratsiooniga liigniisked mätlilikud soostunud alad, kus võivad kasvada võrdlemisi kõrge boniteediga puistud — segalodud jt.) Voortevahelisi nõgusid on nende viljakuse ja niiskuserohkuse pärast üsna intensiivselt kuivendatud. Looduslikku vetevõrku on melioratsiooni tulemusel võrdlemisi tugevasti muudetud (eelvoolu õgvendamine ja süvendamine, järvede veepinna reguleerimine, lahtiste ja kinniste kuivendusvõrkude rajamine, paisude ehitamine ja paisjärvede tekitamine). Kõige selle kogutulemusena on äravool ilmselt suurenenud, mida on soodustanud ka metsade vähendamine.

Mullastikust. Voorte lagedel esinevad sagedamini leostunud ja leetjad kamar-karbonaatumullad ning küllastunud kamarmullad. Lõuna pool leetjate muldade osatähtsus kasvab, mis seletub aluspõhja erinevusega (esineb keskdevoni liivakivi). Sellega seoses esineb lõuna pool ka kamar-leetmuldi. Voortevahelistel aladel on rohkesti mitmesuguseid liigniiskeid, mineraal- ja soomuldi (kokku ligi 40%). Voorte alal on keskmise viljakusega (IV—VI hindeklass) põllumullad. Vooremaa muldadele on iseloomulik vähene kivisus; nad kannatavad nõrga kuni keskmise erosiooni all, eriti rühvelkultuuridega põllud.

Taimkattest. Vooremaa kaasaegses taimkattes esinevad osaliselt kultuuristatud niidud, puisniidud, kuivendatud sood jt. või enam-vähem täiesti kultuuristatud formatioonid. Looduslikku taimkatet võib leida ainult kohati voortevahelistes nõgudes, näiteks järvede ääres, rabades ja ka üksikutes metsatukkades. Vooremaa kunagise loodusliku taimkatte kohta võib teha

Maastikuprofile Vooremaast

oletusi voorte lagede mullaprofiili järgi, kus on selgesti näha varasemal ajal tekkinud leethorisoni relikte (pesasid); need viitavad, et varem on esinenud siin eriti okasmetsi, tõenäoliselt kuusikuid. Nimetatud järeldus langeb ühte ka L. Laasimeri(1958) poolt Vooremaa kohta (seoses selle geobotaanilise rajoneerimisega) antud iseloomustusega (kuuse- ja kuusesegametsade rajoon).

Kõlvikud ja inimtegevus. Nagu märgitud, iseloomustab Vooremaa asulaid ahelpaiknemine voorte lagedel või nõlvadel. Voorte pikitelje suunda jälgivad sageli ka maanteed (vt. asulastiku kohta lk. 52 jj.).

Kulturfaktori osatähtsust Vooremaal näitavad maafondi jaotuse andmed, milliseid esitatakse endise Palamuse kihelkonna kohta (Tartumaa, 1925) ning Palamuse aleviku ja selle lähisümbruse kohta (1961. aastast, kodu-uurimise seminaril kogutud andmed).

1925. aasta andmed: põldu ja aiamaad 35,1%, niitu 23,2%, karjamaad 17,7%, metsa 18,6%, kõlbmatut maad (veekogud jt.) 5,4%.

1961. aasta andmed: hoonete, õuede ja aiamaade all 19%, parke jm. haljasalasad 2%, põllumaad 48% (neist põllusööte, mis kasutusel rohumaana 9%), kultuurrohumaad (niiduna) 2%, looduslikku (osaliselt kultuuristatud) rohumaad 15% (millest osaliselt võsastunud 6%), metsa (koos võsaga) 9%, veekogusid (paisjärv) 2%, muid alasid (teed jne.) 3%.

Kokku on Palamusel, Vooremaa südamikus, maafondist põllumajanduslikus kasutuses 65%, sellest kultuurmaad 50%. Küllaltki suur on ka asulaline maakasutus (hooned, õued, aiamaad, haljasalad) — 21%. Kokkuvõttes on mainitud piirkonnas kultuurmaistu osatähtsus väga kõrge (ligi 90%). Loodusliku ilmega taimkatet (mets) on üpris vähe (9%) ja seegi on tugevasti mõjustatud kuivendusest ning esineb osaliselt võsana.

Vooremaa maastkulised ühikud. Vooremaad võib maastikuliste taksonoomiliste ühikute süsteemis vaadelda kui tüüpilist paigastikku. Sisemiste maastikuliste erinevuste põhjal võib Vooremaa jaotada kaheks suuremaks allpaigastikuks: 1) põhjapoolne suurvoorte ja moreentasandike allpaigastik (tüüpala Laiuse ümbrus) ja 2) lõunapoolne järveline Vooremaa (tüüpala Raigastvere—Saadjärve ümbrus). Huvitav on lisada, et nimetatud alade piirivööd läbib ka siluri lubjakivide ja

devoni liivakivide avamuse piir. Seega võiks seletada järvenõgude arvukamat esinemist Vooremaa lõunaosas siinsete aluspõhjakiivimite — liivakivide — väiksema vastupanuga välisjõudude kulutavale toimele. Seda oletust kinnitab ka Eesti teiste suuremate järvenõgude (nagu Peipsi—Pihkva, Võrtsjärv jt.) paiknemine devoni alal.

Põhjapoolse Vooremaa võib voorte iseloomu, nende pindalalise osatähtsuse, maafondi struktuuri jt. tunnuste põhjal jaotada veel kaheks paigastuks: 1) Laiuse—Kuremaa üksikute suurte voorte ala (kus voori ümbritsevad moreentasandikud), 2) Palamuse tugevasti voorestatud keskmise suurusega voorte ala.

Looduslike ressursside kasutamisest ja maastiku planeerimisest. Vooremaa looduslikest ressurssidest on kahtlemata tähtsaim muldkate, mis on aluseks põllumajanduslikule tootmisele ja metsakasvatusele. Maavaradest on leidnud kasutamist kruus ja liiv ning turvas (viimane eelkõige väetiseks). Küllaltki suuri sapropeelivarusid ei ole senini nimetamisväärset kasutatud. Vooremaa järved pakuvad häid võimalusi kalamajanduse arendamiseks, millega otseselt tegelevad Kaiavere järvemajand ja Äksi kalakasvatustajad.

Vooremaa põllumajanduslikul kasutamisel on oluliseks probleemiks kõlvikute otstarbekas planeerimine ja maafondi korrastamine. Seniste kogemuste põhjal on ratsionaalne kasutada põldudena eeskätt voorte lagesid ja moreentasandikke, erosiooniohtlikele nõlvadele aga rajada kultuurkarjamaid ja metsa. Põllud ja kultuurrohumaad sobivad ka kõrgema asendiga moreentasandikele. Voortevahelised nõod on andnud väga häid saake kultuurniitudena ning rühvel- jt. kultuuride kasvatamisel.

Kahjuliku erosiooni vähendamiseks tuleb loobuda järsematel nõlvadel (kallakus üle 6—7°) intensiivset harimist nõudvate põllukultuuride kasvatamisest ning jätta nõlva ülaossa (pervele ehk murdekohta) puude, põõsaste ja rohumaa ribasid (laiusega 5—20 m). Järsud nõlvad (kallakus üle 20°) on otstarbekas jätta rohumaa või metsa alla.

Mikrokliima ja maastiku üldpildi paremustamiseks on oluline rajada (ja säilitada) puude ribasid piki voori ja sellele risti. Metsi tuleks rajada eelkõige voorte jalami lähedastesse survejõe vee piirkondadesse, voortevahelis-

tesse nõgudesse ja mõhnastikele, kus maa põllumajanduslik kasutus ei anna kas madala viljakuse või vähese kuivendusefekti tõttu rahuldavat tulemust. Metsakasvatuseks on neil aladel aga tingimused soodsad. Vooremaa metsasus, nagu eespool selgus, on väga väike (10—15%). Seetõttu tuleb siin tõsiselt mõelda metsa osatähtsuse tõstmisele.

Vooremaa vetevõrk on tublisti ümber kujundatud. Tulevikus on vaja silmas pidada, et melioratiivsete töödega (ojade õgvendamine, järvede veepinna madaldamine jt.) maastiku üldpilti enam oluliselt ei muudetaks.

Asulaid ja teid on soovitatav planeerida eelkõige voorte lagedele ja lamedatele nõlvadele ning moreentasandikele, kus reljeefi, pinnase ja mikrokliima tingimused ning ka ümbrusele avanev vaade on inimeste asumiseks sobivamad.

Maastiku hooldusest ja turismist. Majanduslike ülesannete kõrval on Vooremaal üheks tähtsaks küsimuseks maastiku ilu säilitamine ja tõstmine. Nagu näitas maafondi käsitus, leidub veel korrastamata ja õigesti kasutamata kõlvikuid. Seetõttu on esmasteks ülesanneteks jäätmaade kasutuselevõtt (põlluna, kultuur-rohumaana jne.), võsastunud aladele metsa või rohumaa-de rajamine, nendeks sobivate piirkondade eelnev väljaeraldamine, kuivendusvõrgu korrashoid, metsakorraldus ja -hooldus.

Maastikulise keeluala «Vooremaa» looduslikele jt. vaatamisväärsustele ning looduskaitse küsimustele on pühendatud J. Eilarti (1964) ja H. Kontori (1964) artiklid «Eesti Looduses». Lisakisme, et Vooremaa kaitsealast põhja pool on veel mitmeid teaduslikult huvitavaid ja looduslikult kauneid objekte, nagu Laiuse voor, Emumägi, Palamuse voorestik (mida läbib voortele risti Palamuse—Kaarepere teelõik), Kassinurme Kalevipoja säng ja silmaveekauss, hobuserauakujuline Kivijärv, Kuremaa jt. järved. Vooremaa tüüpilise ja ühe vanema asulana väärib vaatamist ka Palamuse.

Palamust külastab palju ekskursioone. Näiteks ajavahemikus 10.—19. juunini 1961. a. külastas Tootsi-lugude paiku 7 ekskursiooni päevas (üle 200 inimese), millele lisanduvad mitteregistreeritud turistid. Tavaliselt piirduvad ekskursioonidel antavad seletused kultuurilooliste (peamiselt O. Lutsu ja ta loominguga seotud) materjali-

ga. Siiski oleks vajalik enam tähelepanu pöörata ka omapärasele looduslikule keskkonnale — vooremaastikule. Seda oleks kõige lihtsam ja efektsem teha võrdluste teel. Vooremaad võiks näiteks võrrelda kodukohaga, muude maastike ja teiste voorestikega (Kolga-Jaani, Türi jt.). Huvitav on võrrelda ka Palamuse vooi Albu ümbruses esinevate voortega, kus on «tõe ja õiguse otsingumaad». Siinjuures pole vast ülearune lisada, et ka Vargamäe asub voorel. Vargamäe ja Tootsi-lugude loodusliku keskkonna võrdlus peaks ka kirjanduslikust seisukohast huvi pakkuma. On ju kauni ja suurejoonelise Vooremaa kirjanduslik käsitlus hoopis erinev nukrameelse Vargamäe omast. Sellega läheneksime ehk veidi ka koduurimise ühele põhiprintsiibile — komplekssele, antud juhul kultuuriloo ja looduse kokkupuudete valdkonnas.

KIRJANDUS

- Aaloe, A. jt., 1960. Ülevaade Eesti aluspõhja ja pinnakatte stratigraafiast. Tallinn.
- Eilart, J., 1964. Vooremaa maastikulisel keelualal. «Eesti Loodus», nr. 4.
- Granö, J., 1922. Eesti maastikulised üksused. «Loodus», nr. 2, 4, 5.
- Hausen, H., 1913. Über die Entwicklung der Oberflächenformen in den russischen Ostseeländern und angrenzenden Gouvernements in der Quatärzeit. Fennia 34, no. 3.
- Kask, I., 1964. Eesti NSV järvede nimestik. Tallinn.
- Kildema, K., 1957. Eesti NSV pinnavormide ja nende koosluste liigitus. Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat, 1957. Tallinn.
- Kitse, E. jt., 1962. Mullateadus. Tallinn.
- Kontor, H., 1964. Uusi looduskaitseobjekte. «Eesti Loodus», nr. 3.
- Laasimer, L., 1958. Eesti NSV geobotaaniline rajoneerimine. Tartu.
- Orviku, K., 1957. Eesti NSV-s esinevate voorte tekkimisest. Teaduslik sessioon, pühendatud Suure Sotsialistliku Oktoobri-revolutsiooni 40-ndale aastapäevale. Ettekannete teesid. (Tartu Riiklik Ülikool.) Tartu.
- Tammekann, A., 1932. Eesti maastikutüübid. Tartu Ülikooli ja Loodusuurijate Seltsi Aastaraamat, nr. 1, 2. Tartu.
- Tartumaa, 1925. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Tartu.
- Truu, A., Kurm, H., Veber, K., 1964. Eesti NSV sood ja nende põllumajanduslik kasutamine. Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi teaduslike tööde kogumik, IV. Tallinn.
- Varep, E., 1964. The landscape of Estonia. Translations of the Tartu State University. Publications on Geography, IV. Tartu.

- Брик, Э., 1959. Физико-географическое районирование Эстонской ССР. Изв. АН ЭССР, сер. общ. наук.
- Вареп, Э., 1961. Физико-географическое (ландшафтное) районирование Эстонской ССР. Уч. зап. Латв. Гос. ун-та им. П. Сткучки. Т. XXXVII. Рига.
- Каяк, К., 1962. К геологии юго-восточной Эстонии (по данным глубокого бурения). Геология палеозоя. Тр. Ин-та геол. АН ЭССР, X. Таллин.
- Яковлев, С. Ф., 1954. Описание четвертичных отложений. Методическое руководство по изучению и геологической съемке четвертичных отложений. Ч. I. М.

VOOREMAA JÄRVEDEST

ILMAR KASK

Kui mandrijää oma viimasel pealetungil lihvis lõplikult Vooremaa kõrgendikud, süvendas ta ka nendevahelised nõod. Hiljem uuristasid ja süvendasid taanduvate liustike sulamisveed nõgusid veelgi, kuid jätsid neisse maha ka setteid. Nii kujunesid tulevased järvenõod. Veel enne kui pärast viimast, Valdai jääaega kliima suhteliselt soojaks muutus (s. o. umbes 10 000 aastat tagasi), sulgus juba osa sulamisvetest Vooremaa nõgudes omaette veekogudeks. Need järved olid praegustest tunduvalt suuremad. Ajapikku kahanesid nad — mõne järve veed on paisutavast kõrgendikust (milleks olid näiteks voored) läbi murdnud ja veetase madaldus järsku. Pideva settimise tagajärjel muutusid järved samuti madalamaks ning nende kaldaalad kasvasid nii äärtest, pinnalt kui ka põhjast taimedega kinni. Kuigi mitmekordselt väiksemaks jäänud, on Vooremaa järvedel veel tänapäevalgi küllaltki tähelepandav pindala ning neil esineb mõningaid ühiseid jooni — nad on (nagu positiivsed pinnavormidki) põhiliselt loode—kagu-suunalised, pikad ja kitsad ning parajalt sügavad.

Suuremaid järvi on Vooremaal seitse. Kõige lõunapoolsem, suurem ja sügavam on Saadjärv (pindala 707,6 ha, pikkus 6 km, laius kõige laiemas kohas alla 2 km ja lõunaosas kuni 25 m sügav). Põhjaosa idakaldal ulatub järveni 93 m kõrgune Saadjärve voor (40 m üle Saadjärve veepinna), lõuna pool Kukulinna poolsaare kohal piirneb järvega Alevi (Äksi) voor. Saadjärve edelaosa liigestavad Kaste, Karjamaa ja Peetsu poolsaar. Järve see osa (nn. Tabivere ehk Voldi järv) on madal, tugevasti kinni kasvanud ja mudane. Siin asub ka väike saar. Ülejäänud järv, nn. Suurjärv, on seevastu

kõikjal kõvade (liivaste, kruusaste) kallastega, kus nii maal kui vees leidub suuri rändrahne. Tuntuimad neist on Kalevipoja ja tema vanemate vendade kivid. Ka põhi on Suurjärves kohati kruusane, kuid sügavamal (alates 5—6 meetrist) juba kõikjal tüsedate mudasetetega, mille paksus on vähemalt 5 meetrit. Kagus leidub madalamates kohtades järvelupja.

Saadjärve vesi on suvel tavaliselt rohekaskollane (ka kollakasroheline või pruunikaskollane) läbipaistvusega 2—5,5 m.

Järve suubuvad kraavid ja väikesed ojad toovad järve vähe vett. Väljavool on lõunakallast puhandava oja, Laeva jõkke suubva Mudajõe kaudu märgatavalt tugevam kui kraavidest-ojadest sissevoolu koguhulk. Järelikult peab Saadjärv toituma ka põhjavetest. Ongi teada mitmeid allikaid (ka roosteallikaid), eriti lõunakaldal. Tugevamad allikad asuvad nähtavasti sügaval järve põhjas. Ühte neist, põhjakalda kohal asuvat, kirjeldab esimene Saadjärve uurija M. Mühlen (Мюлен, 1911).

Möödunud sajandil olid Tartu turul kuulsad Saadjärve rääbised. Ka praegu on Saadjärv Peipsi, Võrtsjärve ja Ülemiste järve järel meie paremaid kalajärvi tänu eelkõige oma toitainete- ning hapnikurikastele vetele. Peetakse otstarbekaks Saadjärve majandada kui rääbise-latika-haugi järve ning lisaks kasvatada siin veel angerjaid. Muuhulgas on Saadjärve introdotseeritud ka sevani hramul. Perspektiivne kalasaak on 20 kg/ha, s. t., et järve töenduslikku kalaproduktiivsust (50% tegelikust) võiks hinnata umbes 7 tonnile aastas. Varem oli Saadjärv ka väga vähirikas, kuid pärast laastavaid vähikatkuepideemiaid ja röövpüüki pole varud jõudnud taastuda.

Soitsjärve eraldab Saadjärvest ainult Saadjärve voor. See on väga tugevasi kinni kasvanud järv, mille veepind on ümbritsevate soode ja niitude kuivendamiseks korduvalt alla lastud (viimati 1956. aastal Kursi oja süvendamise teel). Kunagi väga ammu on järve veetase olnud koguni vähemalt 5 meetrit kõrgem kui nüüd. Siis murdis vesi idakaldal läbi Raigastvere voore madalama osa. Seda kohta tähistab kuni 9 m sügavune järskude veerudega sälkorg, mille põhjas voolab (peamiselt ainult suurvee ajal) Elistvere jõkke langev Kursi oja. Järve loodesopp ja kaguosa on praegu muutunud paadiga ligi.

pääsmatuks, ainult vähestes kohtades on järves vett üle paari meetri. Enne veepinna viimast alandamist, mil veetase langes üle 1 m, on järve suurimaks sügavuseks mõõdetud siiski 8 m; järve pindala ulatus siis üle 200 ha.

Soitsjärve kaguosas on küll põhjaallikaid, kuid vähese sissevoolu ja suurte mudavarude tõttu kannatab järve ummuksissejäämise all. Kaladest on esikohal särg, järgnevad koger, ahven jt. Järve soovitatakse majandada kogre-linaski tüüpi järvena (perspektiivne saak 20 kg/ha). Soitsjärve paistab silma siin pesitsevate veelindude rohke poolest.

Eelmisest paar kilomeetrit kirdes asub Elistvere (Kuru) järv. Põhjas eraldab teda Kaiavere järvest väike Kaiavere voor. Järvest edelasse jäävad Elistvere voor (põhja pool) ja Juula voor (ulatub 25 m üle järvepinna). Elistvere kaldad on suuremas osas madalad ja soised, kaguosas esinevad turbakaldad. Põhi on mudane (muda paksus keskmiselt 0,5 m) ja rikkaliku taimekasvuga; liivast põhja esineb Amme jõe suudmes. Loode- ja kaguosas leidub saarekesi, mis suurvee ajal tihti muudavad asukohta. Ka Elistvere järv kasvab kiiresti kinni. Järve pindala on 175 ha, ta on üle 3 km pikk ja maksimaalselt 3,5 m sügav. Siia suubuvad Amme jõgi (Kaiavere järvest) ja Elistvere jõgi (Raigastvere järvest); väljavoolu lõunatipust loetakse Amme jõe jätkuks.

Elistveres esineb vähemalt 14 (võib-olla isegi 19) kalaliiki (latikas, särg, haug, ahven, linask, viidikas, säinas, mudamaim, angerjas jt.). Majandada soovitatakse latika-haugi järvena. Perspektiivse tööndusliku aastatoodanguna võib arvestada kuni 2,8 tonni.

Raigastvere järv (Elistvere järvest üle kilomeetri loodes) asub kõrgete voorte vahel — põhja pool on Praaklima, läänes 91 m kõrgune Raigastvere voor (49 m üle järvepinna). Seetõttu on ka järve lääne- ja kirdekaldad kõvad ning vastu Raigastvere voort üsna järsud. Madalal idakaldal on märg heinamaa. Sissevool on idast — ümber Praaklima voore voolab siia Nava oja, mis toob vett Kaarepere Pikkjärvest ja Prossa järvest; väljavool on lõunatipust Elistvere jõe kaudu; viimane suubub samanimelisse järve. Kuival ajal sissevool katkeb. Järves on rohkesti kalda- ja põhjaallikaid.

Raigastvere järv on ligi 2,8 km pikk, kuid enamasti ainult paar-kolmsada, maksimaalselt peaaegu 500 m lai;

tema pindala on 122 ha ja suurim sügavus 4,5 m. Järve vesi on suvel rohekaskollane ja vähe läbipaistev.

Varem oli Raigastvere ümbruskonna parim vähijärv. Pärast vähikatku on neid vähe (märgatavalt esineb aga Nava ojas). Kaladest on esikohal latikas, esineb ka särge, ahvenat ja viidikat. Majandada soovitatakse latika-haugi järvena; perspektiivne kalasaak on kuni 25 kg/ha.

Raigastvere järvest paar kilomeetrit kirdes, suure Kaiavere voore taga paikneb avaras vagumuses Kaiavere järv. Idas ulatub Kaiavere järve lähedale Kõrenduse voor, lõunas eraldab teda Elistvere järvest väike Kaiavere voor, mille kohal on kallas järsk. Suhteliselt kõrged kaldad on ka loodes; ülejäänud osas piiritlevad järve madalad sood ja niisked heinamaad. Järve liivane põhi on kaetud õhukese mudakihi; keskosas on põhi savikasmudane. Loodetippu suubub Amme jõgi (Kuremaa järvest); idas puhandab Kõrenduse voort järve süubuv Kõlajõgi. Kaiavere järvest toimub väljavool kaguotsast, Amme jõe kaudu Elistvere järve. Amme jõe süvendamisega on Kaiavere veetasel alandatud.

Kaiavere järv on 3,6 km pikk, tema pindala on 250 ha, suurim sügavus 5 m.

Kalamajanduslikult on Kaiavere vabariikliku tähtsusega järv, mida kasutab Kaiavere kalamajand (viimasele alluvad ka teised Vooremaa järved). Järv on latika-viidika tüüpi. Töenduslik kalaproduktiivsus moodustab umbes 2,7 tonni aastas. Taas on püütud siia sisse tuua tõve tõttu hävinenud vähke.

Omaette paiknevad kaks põhjapoolset ja väiksemat voorejärve — Pikkjärv ja Prossa järv, mida lahutab 42 m suhtelise kõrgusega Nava mägi (voor). Suurem neist on Kaarepere Pikkjärv (pindala 58,5 ha, pikkus ligi 2 km, laius kuni 0,5 km, suurim sügavus 3,7 m). Edelas külgneb järvega Pikkjärve voor. Pikkjärve kaldad on üldiselt madalad (suhteliselt järsud ainult voorte jalamil). Põhi on väga mudane. Pikkjärve loodeossa suubuvad Loppoja ja Kaharoja; suvel on need mõlemad vähese veega või isegi päris kuivad. Allikaid esineb rohkem järve lääne- ja edelakalda lähedal. Väljavool toimub Raigastvere järve Nava oja kaudu, mis ühineb Prossa järvest väljuva Kohinaojaga.

Kalastikus domineerib särg, järgnevad haug ja linask; esinevad veel ahven, roosärg, latikas, kiisk, viidikas, mudamaim, koger, luts. Järv on kalamajanduslikult kogre-linaski tüüpi; perspektiivne kalasaak on kuni 35 kg/ha.

Prossa järv on üldiselt madalate ja soiste, lõunas ka metsaste kallastega. Tema pindala on 32,9 ha, pikkus ligi 1,5 km, maksimaalne laius 300 m ja suurim sügavus 4,2 m. Järve suubuvad mõned kraavid, välja voolab Kohinaoja. See järv on korduvalt jäänud ummuksile. Teda soovitatakse majandada linaski-kogre-hõbekogre veekoguna, kus toimuks ka peeledi kasvatamine. Perspektiivne on kalasaak 25—30 kg/ha.

Maastikulisel keelualal, üsna Vooremaa südames on veel üks väike, rahvasuus hästi tuntud järv. See on Ilmjärv (pindala 2,5 ha). Muistendi järgi on Ilmjärv väga sügav, kuid tegelikult on loodimisel põhi leitud kõige enam 6,25 meetri sügavuselt. Ilmjärv asub kitsa oru põhjas, väikeses soises kirde—edela-suunalises nõos, mis lahutab kahte voorterühma. Lõunas ulatub Ilmjärve nõoni Mullavere voor (Raigastvere voore jätk), põhjas Aleja—Pikkjärve voor.

Vooremaa järvede hulka loetakse ka Kuremaa järve (397,1 ha, pikkus 4,3 km, maksimaalne laius 1,3 km, suurim sügavus 13,8 m), mis asub kergelt lainjas vooremaastikus väljaspool maastikulise keeluala piire. Kuremaa järv on Amme jõe lähe.

Tänu paljudele sarnastele tingimustele on Vooremaa järvedel lisaks eelnimetatuile veel teisigi ühiseid jooni, mis hästi väljenduvad nende järvede vee omadustes ja elustikus. See sarnasus seisneb näiteks järvede taimse ja loomse planktoni, samuti veetaimestiku, kalastiku ning veelinnustikugi osas. Vooremaa järved on nn. eutroofsed ehk toitaineterikkad järved, mida iseloomustab floora ja fauna rikkus, ning kuuluvad sellesse kalgiveeliste järvede alamtüüpi, kuhu arvatakse meie kõige paremad kala-järved.

KIRJANDUS

Eilart, J., 1964. Vooremaa maastikulisel keelualal. Eesti Loodus», nr. 4.

Haberman, H., Mikelsaar, N., Pihu, H. jt. Kogumik: Eesti järved. (Käsikiri TA ZBI Võrtsjärve Limnoloogia-jaamas.)

- Kask, I., 1964. Eesti NSV järvede nimestik. Tallinn.
- Ling, R., 1950. Vooremaa järvede linnustik ja selle dünaamika viimastel aastakümnetel. (Kandidaadiväitekirj TA ZBI-s.)
- Kobin, M., 1937. Vooremaa linnustikust. «Eesti Loodus», nr. 5.
- Mäemets, A., 1964. Eesti järvede troofilisest tüpoloogist. VII Eesti Looduseuurijate päev. Ettekannete teesid.
- Riikoja, H., 1930. Zur Morfometrie einiger Seen Eestis. Looduseuurijate Seltsi Aruanded XXXVII. Tartu.
- Мюлен Л. (Mühlen, L. v. zur), 1910. Озеро Соиц, его происхождение и современное состояние. (Резюме.) Протоколы Общества Естественных Испытателей, CVIII. Jurgew.
- Мюлен М. (Mühlen, M. v. zur), 1911. Садьервское озеро. Протоколы Общества Естественных Испытателей, 1910. XIX. 4. Jurgew.

VOOREMAA ASULASTIK

ENDEL VAREP

Vooremaa maa-asulastik koosneb Jõgeva rajooni osas umbes 250-st külast, millele lisandub ligikaudu 10 väiksemat kohalikku keskust. Linlikke asulaid on Vooremaal ainult üks — Jõgeva linn, mis kuulub väikelinnade hulka.

Vooremaa külade suurus on küllaltki mitmesugune. Vaadeldaval alal leidub võrdlemisi rohkesti suuri külasid, kus elab 50 ja enam perekonda. Väiksemaid külasid on enam Vooremaa äärealal, metsade- ja sooderikkas piirkonnas. Märkatavat mõju on rahvastiku levikule avaldanud liiklustingimused. Eriti viimaste aastakümnete vältel on elanikkond järjest enam koondunud liiklusteede suhtes soodsalt paiknevatesse asulatesse; kaugete, raskesti juurdepääsetavate külade elanike arv on tunduvalt vähenenud. Ülevaate Vooremaa maa-asulate suurusest saame tabelist 1, mis on koostatud külanõukogudest saadud andmete põhjal.

Tabel 1

Vooremaa maa-asulate suurusrühmad
(1964. a. andmeil)

Perekondade arv asulas	Külade arv külanõukogus										
	Jõgeva	Järve	Kalevi	Laiuse	Palamuse	Pedja	Sadala	Tabivere	Torma	Vassevere	Kokku
Kuni 9	—	1	2	3	3	1	5	3	6	5	29
10 — 19	4	9	7	13	10	1	7	4	11	17	83
20 — 29	5	8	6	6	3	8	8	5	2	14	65
30 — 39	2	1	3	2	2	3	2	5	6	8	34
40 — 49	1	1	2	—	5	—	1	3	2	—	15
50 — 59	2	—	—	—	—	2	1	—	1	—	6
60 — 69	4	1	1	—	1	2	—	1	3	—	13
70 — 79	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	3
80 — 89	—	1	1	—	—	—	1	—	—	—	3
90 — 99	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
100 ja enam	4	—	—	—	1	—	—	1	1	—	7
Kokku	23	22	22	26	25	17	25	22	33	44	259

Valdav osa Vooremaa küladest on põllumajanduslikud asulad — neis on elanikkonna peamiseks elatusalaks põllumajandus. Sellest tulenevalt on asulastik tihedam rohkema ja viljakama põllumaaga aladel. Metsarikkad ning soostunud piirkonnad Vooremaa ümbruses on sēevastu märksa hōredamini asustatud; siin leidub ainult üksikuid külasid jõgede ääres või kõrgematel, põluharimiseks sobivatel aladel.

Põllumajanduslike asulate hulka kuulub ajalooliselt väga erinevaid asulaid — põliseid talukülasid, endiste mõisate ja karjamõisate asemele rajatud asundusi, endisest väikekohtadest koosnevaid külasid jne. Nende kaasagne majanduslik struktuur ning arenguperspektiivid aga sõltuvad suurel määral sellest, milline on ühe või teise asula osa tootmise kaasagelses territoriaalses organisatsioon.

Kaasaja maa-asulastikus on kõige enam silmapaistvaks uueks asulatüübiks sovhoosiasulad. Jõgeva rajooni piires asub Vooremaal ning selle vahetus läheduses viis riiklikku majandit. Need on Jõgeva Sordiaretusjaam ja näidissovhoos (keskus endises Jõgeva mõisas). Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi Tooma katsebaas (keskus Kärdes), Ausi sovhoos (keskus Kaarepere asunduses), Saduküla sovhoos ja Torma sovhoos. Jõgeva näidissovhoosil on osakonnad Ellakveres, Kuremaal ja Võduveres, Ausi sovhoosil Visusis ja Tõrves, Torma sovhoosil Kõnnus, Lullikatkus ja Maardlas. Uutes sovhoosiasulates on rajatud mitte ainult vajalikud tootmishooned, vaid on ehitatud rohkesti ka elamuid töötajatele. Neis leiame reeglina kaupluse ja klubi, sageli ka söökla. Sovhoosikeskustes paiknevad ka mitmed põllumajanduslikku tootmist teenindavad ettevõtted (koondise «Eesti Põllumajandustehnika» tsehh Tormas, piimatoodete tsehh Kaareperes jne.).

Kolhoosikeskusteks on vaadeldavas piirkonnas enamasti suuremad külad, endised mõisad ning alevikud, mis on teestiku sõlmpunktideks ning seega liikluse suhtes teistest asulatest soodsamas seisundis. Ainult üksikute kolhooside keskusteks on väikesed asulad, seda peamiselt väikestes ühismajandites, mis tulevikus kuuluvad ühendamisele. Uute kolhoosiasulate rajamine on alanud ainult osas majandites («Estonia» kolhoos ja mõned teised); enamikus ühismajandites on see tuleviku-

ülesandeks. Kolhoosikeskuteks on Vooremaal praegu 20 asulat, mis on loetletud tabelis 2.

Tabel 2

Vooremaa kolhoosikeskused 1965. aastal

Ühismajandi nimi	Külanõukogu	Kolhoosikeskuse asukoht
«Bolševik»	Pedja	Vaimastvere asundus
«Estonia»	Jõgeva	Eristvere küla
H. Heidemanni nimeline kolhoos	Laiuse	Kaude küla
«Helge Tulevik»	Järve	Järve alevik
«Kalev»	Kalevi	Kassinurme asundus
«Kevade»	Palamuse	Palamuse alevik
«Kungla»	Torma	Rääbise asundus
Laiuse kolhoos	Laiuse	Sootaga küla
«Lembitu»	Vassevere	Roela asundus
«Leninlik Tee»	Tabivere	Koogi küla
«Rahu»	Järve	Igavere küla
Saare kolhoos	Vassevere	Alnavere küla
Sadala kolhoos	Sadala	Sadala küla
«Sangar»	Järve	Pataste küla
«Suur Oktoober»	Torma	Vaiatu asundus
«Säde»	Vassevere	Sirguvere küla
«Uus Elu»	Tabivere	Voldi II küla
«Uus Tee»	Palamuse	Kudina asundus
V. Kingissepa nimeline kolhoos	Palamuse	Varbevere küla
«Ühistöö»	Tabivere	Elistvere asundus

Kaugelt suurem osa maa-asulaid muidugi ei ole kolhoosi-, sovhoosi- või nende osakondade keskuseks ning on seetõttu märgatavalt vähem haaratud kaasajal toimuvast asulastiku ümberkujundamisest. Siiski leiame ka neis paljudel juhtudel uusi tootmishooneid, samuti ka uusi elamuid. Eriti kehtib see asulate kohta, mis on brigaadide keskusteks või kuhu on rajatud loomakasvatusefarmid. Brigaadikeskuste plaanipärasele väljaehitamisele enamikus majandites siiski veel ei ole asutud.

Vooremaal esineb ka asulaid, mis on tavalistest küladest erineva majandusliku profiiliga. Nende elanikkond on kas täielikult või osaliselt rakendatud tööstuse, transpordi, metsanduse jne. alal.

Selgesti tööstusliku ilmega asulateks on Vooremaal Painküla ja Siimusti Jõgeva külanõukogus «Estonia» kolhoosi territooriumil. Painkülas töötab Rakvere Tärklise- ja Siirupikombinaadi tsehh; siin on ka väike hüdroelektrijaam Pedja jõel. Varem, 19. sajandi algul, töötas Painkülas vaseveski. Siimustis asub Tallinna Ehituskeraamika Tehase tsehh ning koondise «Eesti Põllumajandustehnika» osakond. Mõlemas asulas töötab osa elanikkonnast siiski ka kolhoositootmises.

Transpordi alal töötab üsna märkimisväärne osa Vägeva, Kõola küla (Pedja raudteejaam), Aruküla (Kaarepere raudteejaam) ja Voldi asunduse (Tabivere raudteejaam) elanikest. Sellesse asulate rühma võime paigutada ka Jõgeva lähedal tähtsal teederistil asuva Õuna küla, kus paikneb Autotranspordibaasi nr. 5 osakond ning Jõgeva piirkonna teemeistri jaoskond.

Asulad, mille elanikkond suuremal või vähemal määral on rakendatud metsanduse alal, paiknevad enamasti Vooremaa äärealadel. Kurista asunduses on Kurista metsamajandi keskus; siin töötab ka majandi laiatarbetsehh. Võtikveres asub Torma metsapunkt ning Torma metskonna keskus, Voldis (Tabivere raudteejaama juures) aga Laeva metsapunkti ladu. Laiuse metskonna keskus paikneb Alavere külas, Kaarepere metskonna keskus aga Luual. Puht-metsatöölise asulateks on Tindimurru küla Järve lähedal, Kaiavere metskonna maa-alal, ning Sõõru, kus asub Saare metskonna keskus.

Kalandus on tegevusalaks ainult väikesele osale Vooremaa elanikkonnast. Kaiavere asunduses töötab kalamajand, mis teostab püüki Vooremaa ning vabariigi teistel järvedel. Äksi külas asub kalahaudejaam.

Tavalistest maa-asulatest märgatavalt erineva rühma moodustavad teadusliku uurimise ning õppeasutuste asukohaks olevad asulad. Kõige silmapaistvam neist on juba nimetatud Jõgeva Sordiaretusjaama ja näidissovhoosi keskus, kus töötab suur rühm teadlasi. Jõgeva külas asub seemnekontrolli-laboratoorium. Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi Tooma katsebaasi keskuseks on Kärde; osa teaduslikke töötajaid elab aga ka praegu veel Toomal, kus asub Eesti NSV Hüdrometeoroloogilise Teenistuse Valitsuse spetsiaalne soojaam. Kuremaal töötab põllu-

majandustehnikum, Luual aga Jõgeva Metsamajanduse Tehnikum ning 1-aastase õppeajaga metsakool.

* * *

Vooremaa maa-asulastikku mõjutab väga suurel määral omapäraselt liigestatud pinnamood. Suurvoorte maastikus paiknevad asulad reeglina voorte jalamil või nõlval, harvemini voorte lael. Asulate paiknemise voorte jalamil või nõlval on tinginud nähtavasti mitmed asjaolud. Eelkõige on siin muidugi joogivesi hõlpsamini kättesaadav, see aga oli varematal aegadel faktoriks, mida asulate asukoha valikul tuli tõsiselt arvestada. Asulate asend voore jalamil pakub teatud eeliseid ka kõlvikute kasutamisel: sel juhul jäävad ühele poole põllumaad voorte lael ning nõlvadel, teisele poole aga madalamatel aladel paiknevad heina- ja karjamaad. Reeglina võime märkida, et enamik vanu, põliseid asulaid paikneb veekogude — järvede, jõgede või allikate läheduses. Nooremate, eriti 19. sajandi lõpul ning käesoleva sajandi algul rajatud külade asupaiga valikul see asjaolu aga ei ole enam olnud määrava tähtsusega. Eriti on eelistatud asend järvede ja jõgede ääres, muidugi ainult seal, kus maapind ei ole soine. Ei ole juhus, et Vooremaa järvede ääres või lähedal paiknevad paljud endised mõisad, nagu Elistvere, Jõe, Kaarepere, Kivijärve, Kuremaa ja Voldi, samuti Äksi kirik ning mitmed külad (Engküla, Järvepera, Kaiavere, Nava, Raigastvere ja Valgma küla). Jõgede ääres paiknevatest asulatest olgu nimetatud Jõgeva Sordiaretusjaam, Jõgeva küla, Ellakvere küla, Painküla, Jõune küla, Laiuse, Mõisaküla, Kudina, Vaiatu ja Roela asundus, Palamuse alevik, samuti ka Jõgeva linn.

Vooremaale omasteks asulatüüpideks on ahel- ja hagukülad, millede sage esinemine on samuti põhjustatud looduslikest tingimustest, eelkõige reljeefist. Enamasti kulgevad liiklusteed piki voorte nõlvu või lagesid, pered paiknevad aga ühel või kahel pool teed, kas otse tee ääres või sellest mõnevõrra eemal. Esineb ka ridakülasid, nii voorte jalamil kui ka kohati tasasema reljeefiga aladel teede ääres. Rohkesti on ka hajakülasid; sumbkülasid leidub aga ainult mõni üksik.

Ahel- ja hagukülade rohke esinemine Vooremaal on siiski alles uuema aja nähtus. Nagu nähtub vanematelt kaartidelt (näiteks C. G. Rükkeri kaart 1839. aastast), on

siin varem olnud valitsevad tihedad külad, kõige sagedamini ühel või kahel pool teed paiknevate tänavkülade näol. Ka mõisad esinesid kompaktsete asulatena. Pärast talude kruntipanekut aga viidi küladest osa talusid välja, millega seoses külad on muutunud hõredamaks ning omandanud enamasti pikkade ahel- ja hagukülade kuju. Endiste mõisate jaotamisel tekkinud asundused on enamasti hajaküla, kohati aga ka ahel- ja haguküla tüüpi.

* * *

Vooremaa on põline asustuspiirkond, mis juba 13. sajandi algul oli selle aja tingimusi arvestades võrdlemisi tihedasti asustatud. Kahtlemata oli juba sel ajal olemas enamik siinsetest küladest, kahjuks on aga nende kohta ajaloolisi andmeid sellest perioodist säilinud väga vähe. Tihedast asustusest juba kauges minevikus kõneleb ka rohke arv muinaslõunuseid, millistest kaht Läti Henriku kroonikas ka nimeliselt mainitakse (*Somelinde, Riole*). Väadeldavalt alalt nimetab Läti Henrik 1220. aastal Saadjärve (*Sadegerwe*) ja Igavere küla (*Ygeteueri*) ning *Hiembe* nimelist kohta, mida nähtavasti tuleks otsida Laiuse mäelt. Taani hindamisraamatus 1241. aastast nimetatakse Selli (*Silgele*) ja Villakvere (*Viliacaueri*) küla, mis kuulusid sel ajal Virumaasse.

Ka järgnevatest sajanditest on andmed vaadeldava ala asustuse kohta üsna lünklikud. Ürikuis nimetatakse peamiselt feodaalidele läänistatud külasid ja mõisaid; asulate kohta aga, mis jäid Liivi ordu ja Tartu piiskopi valdusse, ei ole enamikul juhtudel andmeid. Nagu Laiuse kihelkonna kohta teostatud uurimine näitab, leidub 14. sajandi ürikuis andmeid ainult üksikute külade, 15. sajandi ning 16. sajandi esimese poole allikais aga juba suure osa külade ja mõisate kohta.

Pärast maa vallutamist saksa feodaalide poolt algas ka kõnesoleval alal linnuste, kirikute ja mõisate rajamine. Laiuse (*Laeghis*) ordulinnust nimetatakse allikais esmakordselt 1406. aastal. Palamuse (*Paldessen*) kihelkonda mainitakse juba 1234. aastal, Laiuse (*Wemela*) ja Torma (*Capescever*) kihelkonda 1319. aastal, Maarja-Magdaleena kirikut 1380. aastal, Äksi kihelkonda 1443. aastal. Mõisatest nimetatakse kõige varem — 1355. aastal — Igavere (*Ekaver*) mõisat, mis asus hilisema Elistvere mõisa alal. Laiuse mõis rajati arvatavasti samal ajal

Laiuse linnusega. Vanemad mõisad olid veel Rääbise (1408), Vaiatu (1418), Kivijärve (1431), Kudina (1447), Visusi (1473) ja Torma (Vanamõisa; 1493). Üldse on vaadeldaval alal kuni Liivi sõjani tehtud kindlaks 29 mõisa olemasolu (mõned neist esinevad hiljem taas küladena).

Liivi sõja algusest kuni 1582. aastani oli kõnesolev piirkond 24 aastat Venemaa valduses; kahjuks aga puuduvad sellest perioodist asulastiku kohta täpsemad andmed. Asustuse arengut poola ja rootsi võimu ajal võimaldavad selgitada maa revisjonide andmed ning mitmed muud allikad. Veelgi enam on materjali 18. ja 19. sajandi kohta, millisest ajast on võimalik jälgida asulate arengut üsna üksikasjaliselt.

Feodalismiperioodil on maa-asustuse kujunemisel olnud suurima tähtsusega küla ja mõisa suhted. Mõisate arv (arvestamata kirikumõisaid) ulatus Jõgeva rajooni Vooremaa osas 18. sajandi lõpul A. W. Hupeli ja L. A. Mellini andmeil 34-ni; neile lisandus 25 karjamõisat. C. G. Rückeri ja J. H. Schmidti kaartide põhjal oli 1839.—1844. aastal kõnesolevas piirkonnas 35 mõisat ja 31 karjamõisat. Nimetada tuleb veel postijaamu Igaveres, Kärdes, Mõisamaal ja Tormas. Tarakvere mõisa alal (nüüdses Murru külas) töötas 18. sajandi lõpul klaasikoda.

Kapitalistlike tootmissuhete võidulepääsuga Eestis 19. sajandi teisel poolel kaasnesid olulised muutused ka maa-asulastiku arengus. Mõisate, eriti aga karjamõisate arv mõnevõrra vähenes. Osa mõisaid läks teiste külge lisamõisatena, mitmed karjamõisad aga liideti mõisapõldudega, müüdi või asustati taludega. Kroonu mõisad (Laiuse, Laius-Tähkvere ja Võtikvere) jagati käesoleva sajandi algul väikekohtadeks. Laiuse mõisa väljadele rajati, näiteks, 1907. aastal Kasvandiku, Kirikuküla, Kääravälja, Lehtmetsa, Litsemaa, Mõisaküla, Otiaru, Rava, Ristimetsa ja Vanatänava küla. Seoses maade kruntipanekuga vanad külad osaliselt hajutati. Tekkis uusi asulaid — alevikud kirikute ja raudteejaamade juurde, mõisatöölise asulad jne.

Pärast mõisate jagamist kodanliku agraarreformi tulemusena tekkis endistel mõisaväljadel rida uusi asulaid — asundusi. Need kannavad enamasti endiste mõisate nimesid, paljudel juhtudel on neile antud ka hoopis uued

nimed (Eha ja Koidu küla end. Vaimastvere mõisa asemel, Kalju küla Ripuka küla asemel, Pedassaare küla Jõe mõisa asemel, Vanasaare ja Saarjärve küla Saare mõisa asemel, Kärba, Linnamäe, Mägisevälja ja Sootsa küla end. Roela mõisa asemel jne.).

Sotsialismiperioodil senini toimunud mõningatele muutustele maa-asulastikus on juhitud tähelepanu juba eespool. Tuleb märkida, et maa-asulastiku ümberkujundamine kaasaja sotsialistliku majanduse nõuetele vastavalt ei ole küll veel teostatud, kuid selle üldised piirjooned on siiski juba hakanud selguma. See seisneb eelkõige suuremate, kompaktsete maa-asulate loomises. Neid asulaid on võimalik nõuetekohaselt välja ehitada ning nende elanikele saavad, nagu linnadeski, kättesaadavaks kõik sotsialistliku kultuuri hüved.

Väikeste kohalike keskustena tekkisid Vooremaal juba kapitalismiperioodil alevikud Maarja-Magdaleena ja Palamuse kiriku ning Tabivere ja Vägeva raudteejaama juures. Tootmise sotsialistliku ümberkorraldamise tulemusena on need tublisti kasvanud ning on tekkinud veel rida uusi keskusi, mis tulevikus nähtavasti kujunevadki uut tüüpi maa-asulateks. Neisse kohalikesse keskustesse on koondunud mitmesugused kohalikud majandusettevõtted (kolhoosi-, sovhoosi- või nende osakondade keskus, piimatoodete tsehhid, kauplused jne.), samuti ka teravishoiu-, hariduse- ja kultuuriasutused (haiglad, arstipunktid, apteegid, koolid, kultuuri- ja rahvamajad, raamatukogud jne.). Enamasti on igas külanõukogus üks selline keskus, näiteks Järve, Palamuse ja Sadala vastavates külanõukogudes, Sootaga küla Laiuse külanõukogus ning Voldi Tabivere külanõukogus. Torma külanõukogus asub enamik kultuuriasutusi Lullikatku külas, majanduslikult aga on juhtiv Torma sovhoosiasula. Pedja külanõukogus on väike keskus kujunenud Vägeva raudteejaama juurde, osa kohalikke asutusi aga on koondunud Vaimastvere asundusse ning Pedja raudteejaama juurde. Kalevi külanõukogus on kujunemas uus keskus Kaarepere raudteejaama lähedal asuvasse Arukülla, Vassevere külanõukogus aga Alnavere külla. Jõgeva külanõukogus kerkib teistest asulatest esile Eristvere küla.

Vooremaa suurim asula — Jõgeva linn — on tekkinud raudteejaama juurde ning on kasvanud linnaks tänu oma väga soodsale asendile. Siin ristub raud-

teega tähtis Põltsamaa—Jõgeva—Mustvee maantee. Nõukogude perioodil on linnas rajatud mitmed tööstusettevõtted. Linnas töötab keskkool, siin paiknevad mitmesugused rajooni kultuuri- ja haldusasutused. Linna elanike arv oli 1959. a. rahvaloenduse ajal 2500 inimest.

KIRJANDUS

- Tartumaa. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Tartu, 1925.
- Johansen, P. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen—Reval, 1933.
- Laas, K. Rahvastiku paiknemisest Nõukogude Eestis. Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1963. Tallinn, 1964.
- Mellin, L. A. Atlas von Liefland. Riga und Leipzig, 1798.
- Rücker, C. G. Specialcharte von Livland in 6 Blättern. 1839.
- Schmidt, J. H. Generalcharte von Ehstland. 1844.

MÕNDA VOOREMAA RAHVALUULEST, ERITI MUISTENDEIST

HERBERT TAMPERE

Vooremaa on üks põlisemaid põllumajanduslikke piirkondi, kus paljude sajandite jooksul on kujunenud küllaltki omapärane rahvakultuur, mis on saanud tunduvalt rikastusi ka lähemate ja kaugemate naabritega läbi käies. Ei või unustada, et siitkaudu kulgesid suure majandusliku ja strateegilise tähtsusega maanteed, mis ühendasid mitte ainult Põhja- ja Lõuna-Eesti keskusi, vaid ka nende taga asetsevaid maid.

Huvitavaks näiteks rahvakultuuride ristumisest Vooremaal on regivärsilised lõikuslaulud. Nende repertuaar osutub siin algupäraselt põhjaeestiliseks (kuhu Vooremaa ju keeleltki kuulub), kuid tunduvalt on neisse imbinud ka lõunapoolseid elemente. Kui kõrvuti võisid eksisteerida mitmesuguse päritoluga tekstid, siis nõudis nende laulmine paratamatult ühtse viisi kujunemist terve žanri jaoks. Valitsema pääsesidki lõunaeestilised rikkama vormikujundusega refräänilised viisitüübid, mis leidsid siin omapärast edasiarendust. Analoogilisi näiteid leiame mõnes teiseski vanas laululiigis (pulmalauludes). Tähelepandavaid ristumisi kohtame samuti rahvakommetes ja vanades uskumustes.

Kuid Vooremaa (üldse endine Põhja-Tartumaa) pole olnud ainult saaja ja osav ümbersulataja. Siit leiame mitmete oluliste folkloorinähtuste kodupaikugi. Võib-olla lähtub just sellest piirkonnast huvitavam osa Kalevipoja traditsioonist, eriti, mis puudutab suhtefantaasiad hiiu suuruselt ja jõust. Põlvest põlve nimetatakse Vooremaale omaseid ovaalseid linnuseid Kalevipoja sängideks. Need «7 sammeldanud sängi» asetsevad Tormas (Linnutaja), Laiusel (Reastvere, Vilina), Palamusel (Luua, Kasinurme), Kodaveres (Alatskivi) ja Äksis (Saadjärve).

Muistendid jutustavad, et Kalevipoeg on nad ise puhkepaigaks kokku kandnud, kuid samas ligidal ka suuri töid teinud ja võitlemisi võidelnud (heinaniitmine, lauakoorma kandmine, võitlus sortsidega jne.).

Kalevipoja füüsilist suurust (samuti veekogude suhtelist sügavust) määravad eriti need muistendid, mis näitavad tema käimist läbi vete. Juttu on Peipsist, Soome lahest, Emajõest, kuid kõige rohkearvulisemalt vahest siiski Vooremaa järvedest (Kivijärv, Kuremaa järv, Ilmjärv, Saadjärv, Pikkjärv, Prossa järv jt.). Nende sügavust lastakse Kalevipojal hinnata sageli värssides või algriimilistes iseloomustustes, nagu: Kuremaa kurguni, Kivijärv kingapaelani, Saadjärv saapasäärde, Pikkjärv põlvini, Prossa porilomp ja Ilmjärv hingevõtja. Prossa järve tahtnud vägilane isegi päriselt kinni ajada. Poolelijäänud ettevõtet näitavat vall Pikkjärve ja Prossa järve vahel.

Vooremaa järvedest on hulgaliselt muidki jutte. Nii loeb rahvatraditsioon Ilmjärve kõige sügavamaks Eesti järveks, õieti põhjatuks. Tuntud on muistend tema sügavuse mõõtmisest (kogu küla köied otsakuti ei ulatu põhja, mõõtmine lõpeb, kui köie otsa kivi asemele tekib verine jäära pea). Temale kui mütoloogilisele veekogule peab isegi Saadjärv kümnist maksma. Väga elavad ja rohkesti varieeruvad on muistendid Vooremaa järvede rändamisest. Mingil põhjusel (järvele ei anta nime, tema vett reostatakse jne.) läheb järv uut asukohta otsima; ees käib suur must härg; vesi uputab heinalised, kiriku jne. Kõige rohkem kõneldakse seda Saadjärvest (näidatakse isegi kohta, kust ta tuli), kuid ka Kivijärvest, Kuremaa järvest, Pikkjärvest, Kaanjärvest jt.

Ka muud maastikuvormid on virgutanud rahva luulesoont. Saadjärve ääres näidatakse Kalevipoja lingukivi, Laiuse mäe all arvati olevat maa alla nõiutud linn, kuhu mõnel surelikul on olnud võimalik isegi sisse pääseda. Laiuse mäel asetsevast Siniallikast arvati, et see mõjustavat ilma. Selle reguleerimiseks on vanasti kasutatud keerukaid tavandeid. Kuid ka ajalugu on jättnud jäljed siinsesse muistenditraditsiooni. Nii mäletatakse Karl XII viibimist Laiusel talvekorteris 1700/1701. aasta talvel. Sellest ajast loetakse «Rootsi kuninga tamme» Laiuse kiriku juures, sõjateed läbi Kirivere nõmme, «Rootsi riiukohti» Laius-Tähkveres, kuninga näo pilti ühel kivil Kärde metsas ja isegi «Rootsi kuninga

hauda» kuldkirstuga Pedja jõe ääres Reastvere küla juures.

Muistendites seguneb kummalisel kombel reaalne ja fantastiline. Nende tekkimise põhjuseks ja arenemise pinnaseks oli looduse ja ühiskondlike nähtuste mütoloogiline seletamisviis, mis «ületab, alistab ja vormib loodusjõude kujutluses ja kujutusvõime abil» (K. Marx). See võis kujuneda tootmisjõudude madala arengu ja inimese väheste teadmiste tingimustes. Kuid vaatamata mütoloogilisele suhtumisele peegeldavad muistendid ikkagi ümbritsevas elus ja looduses tegelikult esinevaid nähtusi, loodust, ühiskondlikke vahekordi jne. Niisugusena on nad väärtuslikuks materjaliks rahva ajaloo, tema maailmavaate ja kommete tundmaõppimiseks.

KIRJANDUS

- Tampere, H. Eesti rahvalaule viisidega. I. Tallinn, 1956.
Eisen, M. J. Tartumaa muinasjutud. Tartu, 1926.
Eisen, M. J., Tampere, H. Esivanemate varandus. Tallinn, 1958.
Laugaste, E., Normann, E. Muistendid Kalevipojast. Tallinn, 1959.
Laugaste, E., Rõõm, A. Kalevipoja jälgedel. Tallinn, 1958.

JÕGEVA AJALOOST

EINO VESKIS

Jõgeva nime leiame esmakordselt 1599. aasta Poola revisjonikirjast *Jagiwa* kujul. Revisjoni andmetest nähtub, et poola võimu ajal oli Jõgeva küla maa-alal loodud riigimõis, mille keskus rajati Pedja jõe äärde, jõe hargnemisel tekkinud saarele (mõisat nimetati saksa keeles *Laisholm*). Jõgeva nimi on tuletatud sõnast *jõgev* (mis on tulnud sõnast 'jõgi'; F. J. Wiedemanni järgi tähendab sõna *jõgev* ehk *jõgeva* — 'kiirevooluline').

1876. aastal valmis Tapa—Tartu raudteeliin, millel oli määrav tähtsus Jõgeva linna tekkimises. Jõgeva raudteajaam ehitati Jõgeva mõisast paar kilomeetrit lõuna poole. Selle ümber kujunes peatselt alevik, mis tänu soodsale asendile raudtee ääres ja maanteed sõlmpunktis ning põllumajanduslikult hästi arenenud ümbrusele kasvas üsna jõudsalt.

1903. aastal hakkas Jõgeva mõisa omanik krahv E. v. Mannteufel rentima soovijaile ehituskrunte Jõgeva —Põltsamaa maantee ääres. Siia asutasid oma töökodasid ka mitmed käsitöölised ja kaupmehed. 1907. aastal ehitati saeveski. 1910. aastal alustas tegevust ka ühispiimatalitus, kus töö toimus käsitsi. Nõndanimetatud seltskondliku ühisuse algatusel hakati 1908. aastal ehitama Jõgeva seltsimaja (1)*. Selles oli energiliselt kaastegev endine Jõune külakooliõpetaja, aktiivne Kursi seltskonnategelane (pasunakoori- ja laulukoorijuht) V. S i k k. (Praegu on endises seltsimajas, mida on ümber ehitatud, kinoteater «Jõgeva».)

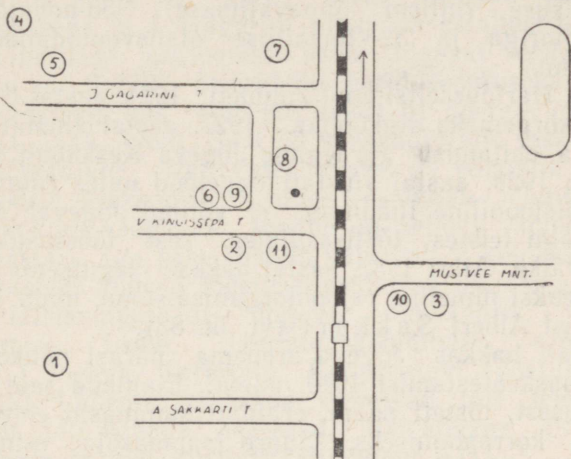
Haridusselts asutati Jõgevale 1913. aastal. See võttis oma tegevuskavasse ka Jõgevale emakeelse kooli asutamise. Esimesed koolid olid Jõgevale rajatud 18. sajandi

* Sulgudes antud numbritega on tähistatud vastavad kohad skeemil.

60-ndatel aastatel. 19. ja 20. sajandi vahetusel tegutses Jõgeval neli erakooli. Neist A. Nieländeri koolis (mis

VAATAMISVÄÄRSUSI
JÕGEVA LINNAS

- V. I. LENINI MONUMENT
- STAADION
- TEE JÕGEVA SORDIARETUSJAAMA

asus seltsimaja ruumides) alustas 1912. aastal noore õpetajana tegevust praegune tuntud ajaloolane ja ühiskonnategelane akadeemik professor Hans Kruus. Ta töötas Jõgeval kaks aastat, võttes sel ajal osa ka kohaliku haridusseltsi asutamisest ja tööst. Uus, haridusseltsi poolt rajatud 2-klassiline emakeelne algkool avati 1915. aasta sügisel. Koolis hakkas õppima 89 last. Jõgeval on sündinud ja ka õppinud kirjanik Betty Alver-Lepik. Jõgeva lähedalt Painkülast pärineb Eesti NSV rahvakunstnik Martin Taras.

Jõgevale anti aleviõigused 1919. aastal. Sel ajal oli asulas 817 elanikku ja 95 maja. Linnaõigused sai Jõgeva 1938. aastal.

Eesti kodanluse võimu ajal oli Jõgeval (praeguse Teeninduskombinaadi «Jõgeva» asukohas) o.-ü. «Üku» sae-, jahu- ja villaveski (kraasimise töökoda); esinesid veel nn. Kõva nahavabrik ja Lauri linavabrik. 1920. aastal ehitati meierei, kus põhitööd toimusid hobusejõul.

Peale nende esinesid veel mõned muud väikesed eraettevõtted. Elektrienergiat sai alev «Uku» ettevõtetekompleksilt (1919—1923), kaupmees Leihbergile kuulunud saeveskilt (1924—1926), Jõgeva linavabrikult (1926—1927). Elektrivooluhäired olid igapäevane nähtus. Viimaseks vooluandjaks enne nõukogude võimu taaskehtestamist oli alevivalitsuse (hiljem linnavalitsuse) 50-hobujõulise naftamootoriga ja 32-kilovatilise alalisvooludünamoga elektri jaam.

Jõgeva Haridusseltsi kool muudeti 1921. aastal 6-klasiliseks kõrgemaks algkooliks. 1927. aastal alustati uue koolimaja ehitamist (praegune Jõgeva Keskkooli internaat; 3); 1929. aastal alustati õppetööd uutes ruumides.

Revolutsiooniline liikumine ei võtnud Jõgeval sellist hoogu nagu teistes töölisasulates, sest tööstustöölise arv oli väike. Alles 1932. aastal hakkas tegutsema EKP Jaan Kreuksi nimeline rajooniorganisatsioon, mida juhtis kommunist Albert Sakkart (vt. lk. 83).

Hoogsalt hakkas Jõgeva arenema pärast nõukogude võimu taaskehtestamist 1940. aastal. Elanikud said lahti tööpuudusest, tõsteti palku, eraldati summasid ehituseks ja linna korrastamiseks. Suure Isamaasõja esimestel kuudel astusid paljud linna kodanikud hävituspataljoni või regulaararmeesse. Sõja ajal hävis linnast peaaegu 60%. Saksa fašistide käsilased arreteerisid kohalejäänud töölisaktiviste. Umbes 80 inimest hukati Jõgeva kruusa-augus (4). Pärast fašistide väljakihutamist algas 1944. aastal ülesehitustöö.

Jõgeva linna areng muutus hoogsamaks eriti alates 1950. aastast, kui linn muudeti Jõgeva rajooni keskuseks. Pärast seda olid esimesteks suuremateks ehitisteks raudteejaama ja keskkooli (5) hoone, mis mõlemad anti eksploatatsiooni 1952. aastal.

1964. aastal oli Jõgeval ligikaudu 3000 elanikku. Jõgeva linna territoorium on viimase 15 aasta jooksul suurenenud rohkem kui kaks korda. Linnas töötab uus raamatukauplus ja Jõgeva Laste Muusikakool, mis asuvad ühises, 1960. aastal ehitatud hoones (6), 400 kohaga kultuurimaja (hoone valmis 1961. aastal; 7), administratiivhoone (valmis 1962. aastal), milles asub praegu EKP Jõgeva Rajooni Komitee (8), kauplus «Tervis» ning kohvik-restoran «Kosmos» ühises majas (mis avati 1964. aastal; 9) ja rida teisi üldkasutatavaid hooneid. Ainult viimase

viie aasta jooksul on kerkinud 5 kaheksakorterilist ja 3 kaheksateistkümne-korterilist elamut. Pärast sõda on ehitatud 225 individuaalelamut. On rajatud uusi tänavaid, nagu A. Sakkarti, Uus, Ristiku, Põllu, Rohu, Vainu, Kruusa, Heina, Mitšurini, Staadioni, Tamme, J. Aamisepa jt. Palju annavad rajoonikeskuse ilmele juurde uued haljasalad ja Pedja jõe äärne park. Mustvee maantee, V. Kingissepa ja J. Gagarini tänav on asfalteeritud.

Piirkondlikest asutustest asub Jõgeval Teedehituse Valitsus nr. 3 (10). Suurimaks haridusasutuseks on Jõgeva Keskkool, kus õpib 901 noort 64 õpetaja juhendamisel (1. jaan. 1965). Seni on keskkool välja lasknud 16 lendu lõpetajaid. Töötavatel noortel on võimalik õppida töölisnoorte keskkoolis. Linnas teenindab elanikke ka laiekraankino «Jõgeva» (hoone on selleks kohandatud 1962. aastal). Iga päev toimub vähemalt 2 kinoseanssi.

Peamisteks Jõgeva tööstusettevõteteks on Tartu Nahaja Jalatsikombinaadi Jõgeva nahavabrik, Jõgeva võitootmise tsehh, Teeninduskombinaat «Jõgeva», ETKVL-i Jõgeva Tarbijate Kooperatiivi Tööstuskombinaat (2). Lähemas tulevikus valmivad uus teeninduspaviljon, 140 kohaga lasteaed, 100 kohaga internaat keskkoolile ja uus administratiivhoone (11).

KIRJANDUS

- Eisen, M. J., Tampere, H. Esivanemate varandus. Tallinn, 1959.
- Kruus, H. Sajand lõppes, teine algas. Tallinn, 1964.
- Kuuli, O. Ühise võitluse lipu alla. Tallinn, 1961.
- Tartumaa. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Tartu, 1925.

JÕGEVA SORDIARETUSJAAM

MART VIIRAND

Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi Jõgeva Sordiaretusjaama territoorium piirneb Jõgeva linnaga sellest kirdes, idas ja kagus. Jõgeva Sordiaretusjaam kuulub vanemate sordiaretusjaamade hulka Nõukogude Liidus ja on töö iseloomult üks mitmekülgsemaid. Siin toimuva sordiaretustöö ülesandeks on varustada Eesti NSV-d põllumajandusele vajalike kultuurtaimede heade sortidega, Eesti NSV-s rajoonitud sortide enamiku osas parandatud algseemnega ja lahendada seemnekasvatuse, tihti ka üldise agrotehnika küsimusi. Jõgeva Sordiaretusjaam on ka vanemaid karjamaakultuuri teadusliku uurimise ja juurutamise koldeid Eesti NSV-s ja Nõukogude Liidus.

Jõgeva Sordiaretusjaama algust võib lugeda 1920. aastast, mil endises Jõgeva mõisas alustasid tööd Jõgeva Sordikasvandus (Eesti Sordiparanduse Seltsi juhtimisel ja majandamisel) ning Jõgeva Seemnekasvandus (Eesti Seemnevilja Ühisuse juhtimisel ja majandamisel). Neist esimese ülesandeks sai sordiküsimuste lahendamine, teine tegeles sordiseemnete paljundamisega.

Jõgeva Sordikasvanduse rajajaks, kauaaegseks juhatajaks-direktoriks (1920—1951), ühtlasi ka teraviljade osakonna juhatajaks (1920—1944), oli Mihkel Pill (1884—1951) — põllumajandusteaduste doktor, ENSV TA korrespondentliige. M. Pill on aretanud 19 teraviljasorti ja ühe linasordi. Kartuli, kaunviljade ja söödajuurviljade osakonda (1920—1946), hiljem aretusosakonda (1946—1950) juhatab põllumajandusteaduste doktor, ENSV TA korrespondentliige Julius Aamisepp (1883—1950), kes oli sordiaretusjaama kaasrajaja. J. Aamisepp on aretanud 23 vähi-

kindlat kartulisorti, 5 kaunvilja-, 2 söödajuurvilja- ja mitmed puuvilja- ning köögiviljasordid. Heintaimede osakonna omaaegne juhataja oli Jaan Mets (1920—1944).

Eesti põllumajandust edasiviiva viljaka ja populaarse asutusena hakkas sordiaretusjaam peagi laienema ning selles tehtav teaduslik töö mitmekesistuma. 1926. aastal allutati Jõgeva Sordikasvandusele Kehra ja 1939. aastal ka Sangaste sordiaretusjaam. Asutati keemialaboratoorium (1933), ehitati kasvuhoone (1936); alustas tööd kiud- ja õlitaime osakond (1938) ning köögiviljade osakond (1939).

Pärast nõukogude võimu taaskehtestamist 1940. aastal jätkas sordiaretusjaam (Sordikasvandus) tegevust riikliku asutusena, millega hiljem liideti ka Jõgeva Seemnekasvandus. Pärast Suurt Isamaasõda töötas Jõgeva Sordiaretusjaam üleliidulises alluvuses. Ligikaudu kahekordseks suurenes sel perioodil jaama teaduslike töötajate arv. Tunduvalt suurenesid ka teadusliku uurimis- ja tootmistöö maht ning asutuse maa-alala. 1956. aastal allutati Jõgeva Sordiaretusjaam Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudile. Käesoleval ajal töötavad Jõgeva Sordiaretusjaamas nimetatud instituudi aretusosakond (kelle ülesandeks on teraviljade, põldkaunviljade, kartuli ja lina sordiaretus ning parandus), kultuurrohumaade osakonna heintaimede sektor (mitmeaastaste heintaimede sordiaretus, sordiparandus ja karjamaakultuuri-alased uurimised), köögiviljanduse osakonna teaduslike töötajate grupp (köögiviljade sordiaretus ja -parandus), Jõgeva Sordiaretusjaama seemnekasvatuse osakond (kartuli ja põldkaunviljade sordiparandus) ja näidissovhoos, mille kogusuurus on 3552 hektarit. Näidissovhoos on spetsialiseerunud sordiseemne ja tõuveiste kasvatusele ning on eelnimetatutele uurimistöö baasiks. Näidismajandiks on ta Jõgeva rajoonile üldiselt, kogu vabariigile seemnekasvatuse osas ning NSV Liidu Balti ja Loode majandusrajoonile karjamaakultuuri alal.

Käesoleval ajal töötab Jõgeva Sordiaretusjaamas kokku 21 teaduslikku töötajat ja 20 kõrgema haridusega põllumajandusspetsialisti.

Jõgeva Sordiaretusjaamas 45 tegevusaasta jooksul (1965. aastani) aretatud ja parandatud enam kui 130 sordist on käesoleval ajal rajoonitud 41 sorti (neist kasvatamiseks Eesti NSV-s 35, Eesti NSV-s ja mujal 5 sorti; ainult

mujal kasvatamiseks üks sort). Uusi perspektiivseid põldkaunvilja-, kartuli-, lina-, köögivilja- ja marjakultuuride sorte on katsetusel tootmises ja riiklikus sordikatsetuses üle 10-ne. Rajoonitud sortide enamiku, samuti perspektiivsete sortide aretamine (või aretustöö lõpetamine) on toimunud põhiliselt viimase 20—25 aasta jooksul.

Teraviljadest on aretatud või parandatud kokku 25 sorti. Nendest on praegu Eesti NSV-s rajoonitud 9: talirukkid «Sangaste» ja «Jõgeva 112», talinisud «Parandatud Luunja», «Puuk» ja «Universaal», suvinisu «Pikker», oder «Jõgeva», kaer «Hämarik», tatar «Valik». Nendest on rajoonitud ka Läti NSV-s suvinisu «Pikker» ja tatar «Valik». Võrreldes varem rajoonitutega iseloomustab uuemaid sorte suurem saagikus, parem seisukindlus ning kõrgema agrofooni parem kasutamine.

Põldkaunviljadest on aretatud 5 sorti. Rajoonitud on nendest praegu Eesti NSV-s kõige saagirikkamad — söödahernes «Jõgeva kirju» ja põlduba «Jõgeva». Perspektiivseks sordiks on söögihernes «Kiir».

Eriti tulemusrikas on olnud uute kartulisortide aretamine. Ainuüksi uusi vähikindlaid sorte on aretatud 23. Rajoonitud on nendest käesoleval ajal Eesti NSV-s «Jõgeva kollane», «Jõgeva piklik», «Jõgeva talvik», «Kalev» ja kõige uuematena «Olev» ning «Sulev». Nendest «Jõgeva kollane» on üheks parimaks söodakartuliks. «Olev» ja «Sulev» on aga saagirikkad universaalsordid. Viimati märgitud sordid on ka hea lehemädanikukindlusega. Sort «Olev» on rajoonitud ka Läti NSV-s ja Kaliningradi oblastis. Riiklikus sordikatsetuses ja tootmises on katsetamisel uus varane kartulisort «Varmas». Viimane on «Priekuli agriest» (varajasest) veidi saagirikkam, varasem ja parema maitsega.

Mitmeaastaste heintaimede sorte on aretatud 46 (liblikõielisi 14 ja kõrrelisi 32). Nendest on praegu Eesti NSV-s rajoonitud 15: punase ristiku sordid «Jõgeva 205» (hiline) ja «Jõgeva 433» (varane), roosa ristik «Jõgeva 2», valge ristik «Jõgeva 4», kirju hübriidlutsern «Jõgeva 118», timut «Jõgeva 54», harilik aruhein «Jõgeva 42», punane aruhein «Jõgeva 70», kerahein «Jõgeva 220» ja «Jõgeva 242», aasnurmikas «Jõgeva 1», soonurmikas «Jõgeva 463», kõrge raihein «Jõgeva 153», ohtetu luste «Lehis» ja aasnurmikas «Haljas».

Jõgeval aretatud heintaimede sorte iseloomustab suu-

rem seemne ja vegetatiivmassi saak võrreldes kohalike looduslike populatsioonidega ning suurem püsivus ja haiguskindlus vennasvabariikide ning välismaa sortidest. Sordid sobivad nii niitudele kui ka karjamaadele.

Viimastel aastatel on olnud pearõhk kultuurkarjamaa jaoks spetsiaalsete heintaimesortide aretamisel.

Köögiviljade sorte on aretatud 8. Nendest on rajoonitud Eesti NSV-s: aedhernes «J. Aamisepp» ja «Looming», söögisibul «Jõgeva 3», redis «Jõgeva 169», peakapsas «Jõgeva» ning söögiporgand «Jõgeva Nantes». Uueks perspektiivseks sordiks on tomat «Koit», mis sobib hästi avamaal kasvatamiseks, valmib varakult ja on ilusa suure ning maitsva viljaga. Väljaspool Eesti NSV-d (Armeenia, Moldaavia ja Ukraina NSV-s ning Vene NFSV-s) on rajoonitud aedhernes «Tasuja» («Ovoštšnoi 76»). Redis «Jõgeva 169» on rajoonitud peale Eesti NSV ka Leningradi ja Arhangeliski oblastis katmikaladel.

Köögiviljade kõrval on tegeldud ka dekoratiivtaimedega. On aretatud 10 lillesorti.

Tehnilistest kultuuridest on olnud aretusobjektiks kiulina, kanep, õlimagun, valge sinep, suviraps ja soja. Ulatuslikumalt on töötatud nelja esimesega ning aretatud kokku 8 sorti. Rajoonitud nendest praegu ühtegi ei ole, kuid uuematest on riiklikus katsetuses õlimagun «Jõgeva rekord», kiulina «Kokett», kanepid «Saluut» (ühekojaline) ja «Atleet».

Lühikest aega on töötatud ka söödajuurviljadega, haljasväetis- ja marjakultuuridega. On aretatud 2 söödapeedisorti: («Eesti naeris» ja «Jõgeva Östersundum», mõlemad rajoonitud Eesti NSV-s ja «Eesti naeris» ka Tšeljabinski oblastis), 1 valge mesika («Jõgeva 12»), 1 paljulehise lupiini («Jõgeva 42») ja 2 maasika- («Jõgeva hiline» ja «Jõgeva viljakas») sorti — kõik riiklikus katsetuses. On viidud lõpule ka Julius Aamiseppa poolt eralgatuslikult alustatud aretustöö karusmarja ja mustsõstraga, mille tulemuseks on karusmarjasordid «Nr. 563» ja «Aamiseppa viljakas» (mõlemad on riiklikus katsetuses) ning mustsõstrasort «Anneke» (rajoonitud).

1964. aastal oli Eesti NSV-s Jõgeva sortide all 76,6% teraviljade ja põldkaunviljade, 80,5% kartuli- ja ligi 100% mitmeaastaste heintaimesortide pindalast.

Seemnekasvatuse ja tootmismajandite varustamiseks Eesti NSV-s rajoonitud ja perspektiivsete sortide paran-

datud seemnega toodab Jõgeva Sordiaretusjaama näidissovhoos igal aastal vastavalt plaanile suurtes kogustes supereliit- ja eliitseemet. 1963. aastal toodeti mitmesuguseid kõrgemate paljunduste seemneid järgmiselt: teraviljadel ja põldkaunviljadel 7111 ts, kartulil 3600 ts, heintaimedel 77,5 ts ja köögiviljadel 8,6 ts. 1964. aastal suurenes seemnete tootmine teraviljadel 8400 ja kartulil 4770 tsentnerini. See saavutati eeskätt saakide suurendamise teel. Nii saadi 1964. aastal keskmiseks saagiks teraviljadel 32 ts ja kartulil 230 ts hektarilt. Iga-aastane plaaniliste ülesannete täitmine on kaasa aidanud selleks, et 1964. aastaks tõusis vabariigis sordikülvide pindala teraviljadel 99, kartulil 94 ja linal 99,1% -ni.

Lisaks sordiaretuse ja seemnekasvatuse tööle on Jõgeva Sordiaretusjaamas enamikul aretatavatel kultuuridel uuritud ka agrotehnika küsimusi, eeskätt seemnekasvatuse agrotehnikat. Samuti on uuritud mitmete kultuurtaimede majanduslikke omadusi ning perspektiivsust Eesti NSV tingimustes ning antud soovitusi ja juhiseid nende kasvatamiseks.

Viimastel aastatel on jätkatud ulatuslikumalt uurimisi karjamaakultuuri alal, esijoones heintaimeliikide ja rohundite püsivuse ja kasutusväärtuse küsimustes. Praegu süvendatakse rohukamarate tüpologia uurimisi ja tüüpide agrotehnika väljatöötamist. Endiselt jätkuvad uurimised ka põldkaunviljade, kartuli, mitmeaastaste heintaimede ja köögiviljade seemnekasvatuse agrotehnika osas.

Näidissovhoos katsetab ja rakendab tootmistegevusse teaduse uusi saavutusi ja eesrindlaste kogemusi, kontrollib neid tootmispraktikas ja annab soovitusi nende rakendamiseks piirkonna majandites. Jõgeva Sordiaretusjaam koos näidissovhoosiga on õppe- ja praktika baasiks paljudele põllumajandustehnikumide ja Jõgeva Keskkooli õpilastele, Eesti Põllumajanduse Akadeemia ja Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilastele. Siin korraldatakse arvukalt seminare ja kursusi põllumajanduse spetsialistidele ja juhtivatele töötajatele.

Jõgeva Sordiaretusjaama tegevuse ja tulemuste vastu tunnevad huvi põllumajanduse spetsialistid, sordiaretajad, bioloogid ja ka teiste lähedaste erialade töötajad, kes sageli asutust külastavad.

SIIMUSTI

HERBERT SÜÖDE

Jõgeva linnast lääne pool, maanteed mööda umbes 5 km kaugusel, asub Siimusti, mis on jõgevalastele kõige enam tuntud seoses rahvapidu dega. Siin toimuvad traditsioonilised laulupäevad, noorte suvepäevade lõpuaktused jt. üritused. 1941. aastal, enne Suure Isamaasõja puhkemist, oli Siimustis Jõgeva rajooni esimene pioneeriaager.

Siimusti on saanud rahvapidude paigaks tänu kaunile loodusele — vahelduvale reljeefile ja männimetsale. Ümbruses esinevad künkad kuuluvad Siimusti mõhna stikku. Sellega liitub siia põhjast ulatuv seljakute rida — Eha—Siimusti oosistik (geoloog E. Rähni andmed). Rahvapidude platsiks valitud avar muruväljak ulatub lõunapoolse oosi nõlvale, mida kasutatakse lauljate jt. esinemiskohana.

Siimusti asulas asub koondise «Eesti Põllumajandustehnika» Jõgeva Rajooni Osakond ja Tallinna Ehituskeraamika Tehase tsehh.

LAIUSE

**MARJU NORVIK, EINO VESKIS, HERBERT SÖÖDE,
EVA MAARING**

Tänapäeval on Laiuse nimi kõige enam tuntud külanõukogu, kolhoosi, voore, varem kihelkonna ning ordu-linnuse nimena.

Laiuse voor (mägi) on meil suurim sellelaadne pinnavorm. Tema pikkus põhjaloodest lõunakagusse on üle 10 km, laius umbes 2 km, kõrgus ümbritsevatest soodest ligikaudu 60 m, merepinnast 144 m. Kõige kõrgem on voor põhjaloodes. Voore lagi on lainja pinnaga, madaldudes üldiselt lõunakagusse; lõunaotsa kõrgemat osa nimetatakse Kuremaa mäeks. Siin lõpeb voor Kuremaa järve põhjakaldal. Voore pinnal esineb sulglohke — oite (söllid). Laiuse voor koosneb põhiliselt mandrijää sulamisvete setetest ja moreenist.

Laiuse voore ümbruse vanemast asustusest on tõestuseks voorel paiknev Vilina linnamägi (Kalevi-voja säng) ja mõningad arheoloogilised leiud voore jalami (näiteks Lõpe külast). Linnamäest natuke eemal asuvas oidus väljuvad pinnaseveed. See koht kannab Sini allika nime. Allikaga on seotud rohkesti legende (vt. Eisen, Tampere).

Pärast maa vallutamist Mõõgavendade ordu poolt ehitati (14. sajandil) Laiuse voore idakirde-nõlvale kirik. Seoses sellega on siinset ümbruskonda 1319. aastal nimetatud *Wemela* nime all esmakordselt kirjalikes allikates. Kirikut on korduvalt ümber ehitatud (praegu kuulub see arhitektuurimälestisena riikliku kaitse alla). Voore nõlvadele jalami lähedale tekkisid külad: Sootaga, Lõpe, Kasevere jt.

Laiuse voorest umbes 5 km kirde pool soodega piirneval madalal künnisel on arhitektuurimälestisena riikliku kaitse alla kuuluvad Laiuse ordulinnuse varemed. Esmakordselt esineb Laiuse nimi dokumentides seoses ordulinnusega *Laeghis* kujul.

Laiuse linnus on ehitatud 15. sajandil Liivi ordu ühe põhjapoolse tugipunktina Tartu piiskopi vastu. Linnuse asukohal on maapinda kunstlikult tõstetud. Kaitsevõime suurendamiseks olid kaevatud kraavid. Põhiplaani oli linnus korrapärase nelinurk. Põhjanurgal asus ümmarguse põhiplaaniga peatorn, samasugune torn oli veel idanurgas, läänenurgas esines aga väike vahitorn. Linnuse lõunanurgal on olnud bastion (ehitatud 16. sajandi esimesel poolel). Suure õue ja linnuses olnud kasarmuehitiste põhjal on Laiuse linnus arvatud laagerkastell-linnuste hulka (Tuulse).

Sõjaliselt on Laiuse linnusel olnud kõige suurem tähtsus Liivi sõjas. 1558. aastal linnusesse asunud Vene väeüksused löid siin 1559. aastal tagasi Liivi ordu väed, missugune asjaolu mõjutas tunduvalt ordu edaspidist saatust. 1582. aastal läks linnus poola võimu alla ja oli Laiuse staarostkonna keskuseks kuni Rootsi alluvusse langemiseni 1600. aastal. Põhjasõja ajal, 1700/1701. aasta talvel, oli Laiuse linnuses Karl XII peakorter. Linnus purustati sõjas 1702. aastal.

Esimese rahvakooli kohta Laiusel on arvamusi, et see esines (kiriku lähedal) juba 1670-ndatel aastatel. Kihelkonnakool avati Laiusel Sootaga külas 1822. aastal. Selles koolis õppis 1905.—1907. aastani ka näitleja, Eesti NSV rahvakunstnik Hugo Laur. Endise kihelkonnakooli hoones töötavad praegu Laiuse 8-klassilise Kooli algklassid.

Sootaga küla on tänapäeval Laiuse tähtsamaks asulaks. Siin asub Laiuse külanõukogu keskus, samuti Laiuse kolhoosi keskus; peale nende koorejaam, apteek, veterinaarjaoskond, velskripunkt, kaks kauplust jt. asutusi ja ettevõtteid.

Suure Isamaasõja mälestusmärkidest on tuntud Nõukogude Armee võitlejate vennashaud Laiuse kalmistul.

Laiuse voore jalamil Kuremaa järve kaldal asub Laiuse külanõukogu piiresse jääv Kuremaa Põllumajanduse Tehnikum. Selles endises mõisakeskuses oli

kodanliku võimu ajal kontrollässistentide kool. Põllumajanduse tehnikum loodi 1945. aastal. Selles valmistatakse ette keskharidusega agronome. 1. aprillil 1965 õppis tehnikumis 192 noort ja töötas 18 õppejõudu. Õppeasutus on varustatud heade laboratooriumide ja õppekabinettidega.

KIRJANDUS

Eesti NSV ajalugu. Kolmes köites. I kd. Tallinn, 1955.

Eisen, M. J., Tampere, H. Esivanemate varandus. Tallinn, 1958.

Laugaste, E., Rõõm, A. Kalevipoja jälgedel. Tallinn, 1958.

Tartumaa. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Tartu, 1925.

TOOMA KATSEBAAS

TIIT NÖGES

Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi Tooma katsebaas on vabariigis üks vanemaid teadusliku uurimise asutusi. Senise 55-aastase tegevuse jooksul on katsebaasis välja töötatud meie kliima- ja mullastikutingimustele vastavad soode kuivendamise ja kultuuristamise alused. Katsebaasi tegevus uurimisasutusena ja sookultuuritööde juhtijana on järjest laienenud. Tooma katsebaasi majand kuulub praegu oma tootmistasemelt esimeste hulka vabariigis. Alljärgnevalt lühike ülevaade katsebaasi ajaloost, teaduslikust uurimistööst ja majandi tegevusest.

Katsebaasi ajaloost. Soode ülesharimise küsimus kerkis Eestis ulatuslikumalt päevakorrale juba möödunud sajandi keskpaiku. Mineraalväetiste ilmumine maailmaturule ja Tartusse Maaparandusbüroo asutamine (1897) andsid Eesti soode ülesharimisele uut hoogu. Tekkis vajadus sookultuurialase uurimisasutuse järele. Soode kultiveerimise tööde juhtimiseks loodi 1908. aastal Tartus Balti Sooparanduse Selts; selle tegevuskavas nähti ette ka sookatsejaama asutamine. Sookatsejaama asukohaks valiti Endla soostiku idaserval, tollaegse Eestimaa ja Liivimaa kubernangu piiril olev Tooma talu. Sellel oli umbes 15 ha põldu, ülejäänud osa moodustas mets ja madalsoo. Valitud kohal oli see eelis, et ta asus Kärde mõisa piiril, kus sel ajal olid juba ligikaudu 20-aastased kogemused soode kultiveerimise ja metsakuivenduse alal.

Tooma Sookatsejaam asutati 1910. aasta märtsis. Esimeseks katsejaama juhatajaks valiti A. Vegesack. Esimese maailmasõja eelsel perioodil ja ka sõja ajal toimus katsejaamas peamiselt organisatsiooniline töö, kuid 1911. aastal saadi siiski juba rajada ka esimesed ulatuslikumad kuivenduskatsed. Ühtlasi tehti algust maaharimise, väeta-

mise, heintaimede selektsiooni ja rabade metsastamise katsetega ning hoonete ja teedevõrgu ehitamisega. Neil aastatel hakkasid ilmuma ajakiri «Mitteilungen des Baltischen Moorvereins» ja «Ежегодникъ Балтійского общества для поощренія культуры болотъ», kus antakse ülevaateid ka katsejaama tööst. Katsejaamas rajati nii soo-, kui ka mineraalmaale meteoroloogiaväljakud, millede baasil kujunes välja praegune Tooma hüdro meteoroloogiajaam.

1921. aastal moodustati Balti Sooparanduse Seltsi baasil Eestimaa Sooparanduse Selts ning Tooma Sookatsejaama juhatajaks kutsuti agronoom L. Rinne. Sel ajal pandi erilist rõhku sookultuurniitude rajamisega seoses olevate küsimuste uurimisele. 1923. aastal hakkasid ilmuma Eestimaa Sooparanduse Seltsi (1929. aastal muudeti Eesti Sooparanduse Seltsiks) toimetised «Sookultuur», kus valgustatakse Tooma katsejaama tööd ja uurimistulemusi. Katsejaama keemialaboratoriumis tehti algust turvasmuldade analüüsiga.

Katsejaama töökogemuste levitamise, vastavates küsimustes nõuandmise ning sookultuurialaste katsete korraldamise ülesandeid määrati täitma neli sooinstruktorit, kes võeti ametisse Eestimaa Sooparanduse Seltsi poolt 1924. aastal. Sookultuuri edaspidisele arengule aitas kaasa ka Sooparanduse Seltsi poolt 1928. aastal Toomal avatud Sookultuuri ja Maaparanduse Kool. Katsetulemuste kontrollimiseks Lääne-Eesti turvasmuldadel asutati 1937. aastal Oidrema sookatsepunkt.

1938. aastal muudeti katsejaam Tooma Sooinstituudiks. Samal aastal ostetud endise Kärde mõisa südamik andis sooinstituudile võimaluse laiendada katseid hästi lagunenud turvasmuldadele ning algust teha kultuurkoplite rajamisega madal-soopinnastele.

Nõukogude korra taaskehtestamine Eestis 1940. aastal avas ka Tooma Sooinstituudile avarad arenemisvõimalused. Selle hooga tööperioodi lõpetas 1941. aastal alanud Saksa okupatsioon. Nõukogude korra ajal, 1944. aasta sügisel viidi instituut Eesti NSV Teaduste Akadeemia alluvusse ning sellest sai Taimekasvatuse Instituudi Tooma filiaal. 1949. aastal laienes seoses maakorraldusega Tooma filiaali pindala 1134 hektarile (sellest mineraalmaad 250 ha, järvede all 23 ha ning ülejäänud osa sood). Samal aastal moodustati Tooma filiaalil iseseisev ENSV TA Maapa-

randuse ja Sookultuuri Instituut, kus uurimistööd toimusid soode uurimise, maaparanduse ja söötade tootmise sektorites. Instituudil oli keemialaboratoorium (Tallinnas) ning katsemajandi baasil töötav tootmiskatsete grupp.

Põllumajanduslike uurimisasutuste töö reorganiseerimisega kujundati Toomale 1956. aastal Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi Tooma katsebaas. Katsebaasi juurde jäi töötama sookultuuri osakond, kuhu kuulub viis teaduslikku töötajat ning üks töötaja kultuurrohumaade osakonnast. Katsebaasi ja ühtlasi sookultuuri osakonna juhatajaks määrati rohumaade eriteadlane, Eesti NSV teeneline agronoom A. Raidla (1904—1964). Alates 1964. aastast on juhatajaks Eesti NSV teeneline agronoom T. Nõges.

Teaduslikust uurimistööst. Tooma katsebaasis uuritakse soode levikut ja viljelusväärtust, mikrokliimat, turvasmuldade kuivendamise, harimise ja otstarbekohase väetamise, üheaastaste kultuuride kasvatamise ning kultuurrohumaade rajamise ja kasutamisega seoses olevaid küsimusi. Uurimistulemuste ja kaardimaterjali andmeil on Eesti NSV-s ligi 7000 mitmesuguse suurusega sood, millede kogupindala on 934 000 ha ehk 20,7 % vabariigi pindalast. Eesti NSV soodest on madalsoid 57 %, siirdesoid 12 % ja rabasoid 31 %.

Uurimistulemused on näidanud, et kuivendatud madal-soodes saab kasvatada peaaegu kõiki põllu- ja rohumaakultuure. Turvasmuldade rohke lämmastikuisisaldus, mineraalmaa-aladega võrreldes raskemad meteoroloogilised tingimused (eriti madalate temperatuuride esinemine taimekasvu perioodil) ning rohke niiskusevaru seavad soos eelistatud olukorda rohumaakultuuri. Kuna agrotehnilised alused on hästi lagunened turvasmuldade põllumajanduslikuks kasutamiseks juba küllaldaselt läbi töötatud, on viimastel aastatel asutud selgitama keskmiselt ja vähe lagunened madal-soo, siirdesoo ja raba turvasmuldade kasutamise viise. Uurimistöö eesmärgiks on erinevate turvasmuldade ratsionaalsete viljelusviiside väljatöötamine.

Teaduslik uurimistöö ja tootmistegevus on Tooma katsebaasis üksteisega tihedalt seotud. Uurimistöö tulemusi kontrollitakse tootmistingimustes eelkõige katsebaasi majandis.

Majandi tegevusest. Tooma katsebaasi üldpindala on 1134 ha, sellest oli 1964. aastal põllumajanduslikku

maad 437 ha. Viimasest on kultuurrohumaid 263 ha ehk 60 %, sellest turvasmuldadel 227 ha. Kultuurrohumaadest on kultuurkarjamaid 133 ha ja kulturniitusid 130 ha. Kultuurkarjamaadest asub vaid 33 ha mineraalmuldadel. Lähtudes looduslikest eeldustest (turvasmuldadest) on katsebaasi majand spetsialiseerunud veisekasvatuse majandiks.

Loomakasvatusele söödabaasi loomisel on pööratud suurt tähelepanu maaparandustöödele. Kogu põllumajanduslikust maast on kuivendatud 80 %; seoses uute maaparandusobjektide ekspluatatsiooni andmisega suurenes põllumajandusliku maa pindala 1964. aasta lõpuks 486 ha-le.

Põldudel on püütud suurendada teravilja tootmist oma majandi jõusöödavajaduse katteks ning mineraalmaast on peaaegu pool teravilja all. Suurt tähelepanu on pööratud maisile, mis on mineraalmaapõldudel peamiseks silokultuuriks. Ülesharitud madalsoost on põhiline osa kultuurrohumaad; üheaastasi kultuure (söödaherne-suvirapsi segatis, naeris, hübriidkaalikas jt.) kasvatatakse ainult eel- ja vahekultuuridena. Soopinnastel rajatud kultuurkarjamaad annavad Toomal intensiivse kuivenduse juures keskmiselt 3000 sü/ha (söötühikut hektarilt), parema kamaraga koplid aga 4000—5000 sü/ha. Kulturniitude keskmine hektarisaak on olnud esimesest niitest 40 ts/ha piires ning ädalt on saadud ligikaudu 50 ts/ha haljasmassi siloks või karjatamiseks.

Koos kultuurrohumaade pindala ja saakide suurenemisega on suurenenud ka piimatoodang. Viimase 25 aasta jooksul (1939—1964) suurenes katsebaasi põllumajandusliku maa pindala ligikaudu 3,1 korda, piimatoodang aga samal perioodil 13,7 korda. 1964. aasta lõpuks oli katsebaasis veiseid 402, neist lehmi 172. Iga 100 ha põllumajandusliku maa kohta oli veiseid 92, neist lehmi 39. 1964. aastal toodeti piima lehma kohta 42,13 ts, 100 ha põllumajandusliku maa kohta 1522 ts; piima kogutoodang ulatus 6643 ts-ni.

Piimatoodangu tõus on toimunud peamiselt karjamaasööda osatähtsuse suurendamise arvel. 1964. aastal kasutas piimakari lehma kohta 4293 sü, sellest andis karjamaarohi põuasele suvele vaatamata 28,6 %, hein 16,4 %, mahalakas sööt 20,8 % ja jõusööt 29,7 %. Söödad saadakse oma majandist, ainult 8 % ulatuses ostetakse sööta (jõusööta) väljaspoolt. Turvasmuldadelt saadud söödad moodustavad

üldisest söödabilansist 60—70 %.

Tooma katsebaasis on saavutatud märkimisväärset edu ka karjaaretuse alal. Sihikindlama aretustööga alustati 1950. aastal endise katsebaasi juhataja A. Raidla otsesel juhtimisel. 15 aastase aretustöö tulemusena on Tooma kari kujunenud üheks paremaks eesti punase tõu karjaks. Tooma I klassi tõufarm varustab tõumaterjaliga kunstseemendusjaamu ja teisi tõufarme. Lisaks kõrgele piimatoodangule taotletakse ka piima kõrget rasvasisaldust. Eespool nimetatud ajavahemiku kestel on karja piimatoodang tõusnud pooiteisekordseks ning piima rasvaprotsent 0,69 % võrra. Eriti väärib esiletõstmist rasvaprotsendi tõus — 1964. aastal oli piima keskmine rasvaprotsent 4,37 (üksikutel lehmadel isegi üle 4,9 %).

Seoses veisekasvatuse väljaarendamisega on majandi kasum järjest suurenenud. 1964. aastal saadi 100 ha põllumajandusliku maa kohta juba 13 204 rbl. kasumit, majandi rentaablus oli 48,6%. Eespooltoodu näitab, et turvasmuldade otstarbeka kasutamiseega saab põllumajandus- saaduste toodangut kiiresti ja väga tasuvalt suurendada.

KÄRDE RAHU

HELDUR PALLI

Üheks ajalooliseks kohaks Jõgeva rajoonis on Kärde rahu ma ja ke. Pärinus seob majakesega rahuläbirääkimised Vene ja Rootsi vahel ning Kärde rahu sõlmimise 1661. aastal. Kärde rahu lõpetas Vene—Rootsi sõja (1656—1658).

Vene—Rootsi sõja eellugu ulatub ukraina rahva ülestõusuni Poola valitsuse vastu 1648. aastal. Ukraina ühinemine Venemaaga kuulutati välja Perejaslavli raadal 1654. aastal. Seejärel algas varsti sõjategevus Vene ja Poola vahel. Sõja käigus vabastasid Vene väed põhilise osa Valgevenemaast.

Kasutades Poola raskusi alustas Rootsi kuningas Karl X Gustav sõda Poolaga, vallutades Varssavi ja suure osa Poola aladest. Rootsi tugevnemine ja edusammud olid vastuolus Vene riigi taotlustega. 1656. aastal sõlmiti Vene ja Poola vahel rahu. Samal aastal algas sõda Vene ja Rootsi vahel.

Sõda kulges Venemaale edukalt. 1656. aastal vallutati Vasknarva ja Tartu. Järgmisel aastal tõrjuti Rootsi väed välja ka Koknesest, Aluksnest jm. Kuid 1657. aastal tugevnenud Poola oli taas valmis Venemaaga sõda alustama ja viimane oli sunnitud sõlmima Rootsiga vahe rahu (Vallisaares 1658. aastal). Vahe rahu järgi säilitasid sõdivad pooled oma positsioonid. Kuid 1660. aastal sõlmis Rootsi Poolaga Olivas rahu. Sellega vabanesid Rootsi jõud uueks sõjaks. Tekkinud olukorras, olles ühtlasi pikast sõjast kurnatud, oli Venemaa sunnitud järgmisel aastal alla kirjutama rahulepingule Rootsiga. Kärde rahuga, mis nagu märgitud, olevat sõlmitud Kärde rahumajakeses, taastati Rootsile soodsalt sõjaeelsed piirid.

VAIMASTVERE PÖRANDAALUNE TRÜKIKODA

EINO VESKIS

Aastatel 1932—1935 tegutses Jõgeva rajoonis Vaimastveres EKP Jaan Kreuksi nimeline rajooniorganisatsioon. Seda juhtis Albert S a k k a r t (1909—1938), kes 1934. aastal valiti ka EKP Keskkomitee liikmeks.

A. Sakkartil õnnestus 1932. aastal asutada Vaimastvere vallas Paduvere külas väike illegaalne trükikoda, mis paiknes kehviku Eduard Suure majas. Selles oli kaks tuba, köök ja sahvver. Viimase kitsas, vaheseinaga eraldatud nurgas, kuhu pääses tapeediga varjatud uksest, trükiti parteiorganisatsiooni häälkandjat «Külaproletaarlane» — ajavahemikus 1932—1935 anti välja 19 kuue- kuni kaheksaleheküljelist numbrit. Trükiti ka lendlehti ja üleskutseid, kokku umbes 50 eri väljaannet. Ajaleht paljastas eesti kodanluse poliitikat, andis juhendeid illegaalse parteitöö organiseerimiseks kohtadel, tutvustas rahvusvahelise töölisliikumise kogemusi ning selgitas sotsialistliku korra eeliseid. Rohkesti avaldati kirjutisi kohalike tööliste ja talupoegade olukorra kohta.

Organisatsiooni liikmed juhtisid ka mitmeid väiksemaid metsa- ja kraavitööliste streike. Ajaleht «Külaproletaarlane» ja lendlehed aitasid kaasa nõukogude võimu taaskestamisele 1940. aastal. Grupp «Külaproletaarlane» levitajaid hukati 1941. aastal fašistide poolt. 1962. aastal avati viie mõrvatud nõukogude aktivisti haua mälestusmärk.

KIRJANDUS

K u u l i, O. Ühise võitluslipu alla. Tallinn, 1961.

PALAMUSE

OTTO TAMM

Üks varasemalt asustatud piirkondi Vooremaal on Palamuse ümbrus. Sellest kõnelevad ka muinaslinnuste asupaigad [Kalevipoja sängid — Ehaveres (1)*, Kassinurmes jm.], kalmed, ka ohvrikivid (näiteks Süvalepa külas, endise Toomari talu põllul Palamuse—Kudina tee ääres; 2) jt. arheoloogiamälestised.

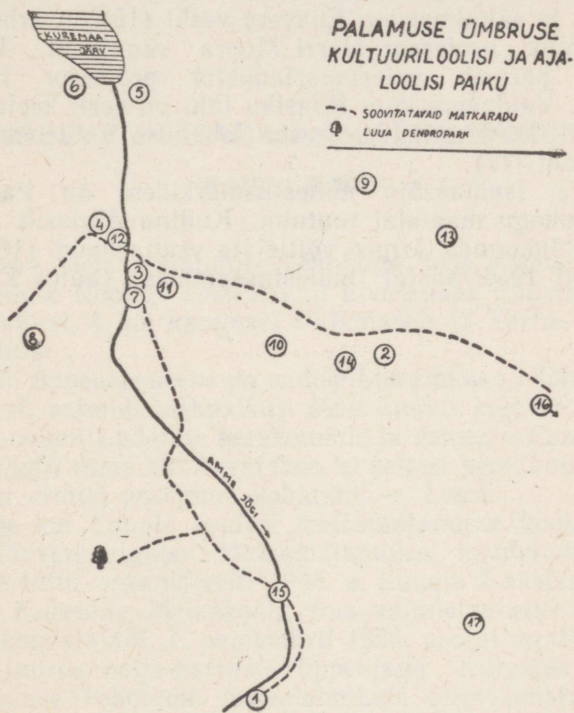
Kirjalikult esineb Palamuse nimi esmakordselt (*Pal-dessen* kujul) alates 1234. aastast. Palamuse alevik kujunes teedesõlmpunkti kirikuasulana, kuhu tekkis ka kõrts ja hakkasid tegutsema mõned ametimehed: rätsep, tisler, kingsepp jt. 13. sajandist pärinev Palamuse kirik (3) koos kirikuaiaga on arhitektuurimälestisena riikliku kaitse all. Algselt kolmelöövilist kodakirikut on korduvalt ümber ehitatud. Torn on ehitatud 18. sajandil.

Palamuse on tuntud kihelkonnakeskusena. Palamuse uurimisega tegeles aastatel 1921—1922 Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonnaga käsikäes Palamuse Kodu-uurimise Selts. Selle aktiivsemad liikmed olid A. O. Westren-Doll, H. Mora (Moor), J. Öunapuu, A. Mälson (Mägiste) jt., kes tegid aktiivselt kaastööd raamatukese «Palamuse kihelkond» koostamisel (ilmus 1922. aastal).

Tänapäeval on Palamuse alevikus samanimelise külanõukogu keskus. Mitmesuguseid asutusi ja ettevõtteid on (1965. aastal) Palamuses umbes paarkümmend: kultuurimaja, külaraamatukogu, keskkool (4), apteek, 20

* Sulgudes antud numbritega on tähistatud vastavad kohad skeemil.

voodikohaga maahaigla, kolhoosi «Kevade» remonditöökodad ja vesiveski (töötab elektrijõul), võitootmise tsehh, juuksuritöökoda, õmblustöökoda, pagaritoodete tsehh, tööstuskaupade kauplus, toiduainete kauplus, söökla, postkontor jt.

Kultuuriloolistest kohtadest on Palamuses ja selle ümbruses tuntud järgmised: Oskar Lutsu sünnikoht — Posti talu (5) — Järvepere külas; Änkküla külakooli maja (6), kus O. Luts õppis; endise Palamuse kihelkonnakooli hoone (7), kus O. Luts samuti õppis (1895—1899) ja millega on seotud tema noorsoojutu «Kevade» tegevus (selles majas on avatud vastav kultuurilooline ekspositsioon); Mäeotsa (Ülesoo) talu (8), kus elas «Kevade» peategelase Joosep Tootsi prototüüp Voldemar Tootsen; Raja (9) ja Saare (10) talu Eerikvere külas (Raja Teele

ja Saare Arnoga seotud paigad); Palamuse surnuaed (11), kuhu on maetud ka kellalööja Lible prototüüp Kristjan Lill; O. Lutsu elukoht — praeguse apteegi nurgaehtis (12).

Süvalepa külas Sae talus (13) on elanud mõned kuud koos emaga luuletaja Anna Haava, Eerikvere külas Künnapuu talus (14) Helene Maasen-Varik — rahvaluulekogu ja salmimeister. Ehavere veski (15) on arheoloog akadeemik professor Harri Moora sünnikoht. Toovere külast pärineb veterinaariadoktor professor Elfriede Ridala. Vaidavere küla Kaasiku talu on eesti keele vanameistri akadeemik professor Johannes Voldemar Veski sünnikoht (17).

Suure Isamaasõja mälestusmärkidest on Palamuse külanõukogu maa-alal tuntuim Kudina Algkooli juures asuv Nõukogude Armee võitlejate vennashaud (16). Siia püstitati 1956. aastal mälestussammas (autor E. Tani-
loo).

JÕGEVA METSAMAJANDUSE TEHNIKUM

KAUPO ILMET

Jõgeva Metsamajanduse Tehnikum koos Jõgeva Metsamajanduse Kooliga asub kaunil Vooremaal, Ehavere voore edelanõlval, 4 km kaugusel Palamuselt ja Tartu—Jõgeva maanteest.

Kooli õppekorpuseks on endise Luua mõisa hääber (ehitatud 16. sajandi keskpaiku). Mõis kuulus kuni 16. sajandi teise pooleni Ludenite perekonnale ja esines dokumentides *Ludenhoffi* nime all. Arvatakse, et sellest perekonnanimest ongi tuletatud praegune kohanimi — Luua.

Enne kui Luuale asutati metsamajanduse kool, töötas siin Ehavere algkool. Metsamajanduse kaadri suure vajaduse tõttu organiseeriti 1948. a. Luuale 2-aastase õppeajaga Kuremaa Metsakool, mis valmistas ette nooremetsakasvatatajaid. 1. septembril 1956. aastal avati metsakooli juurde nelja-aastase õppeajaga Kuremaa Metsamajanduse Tehnikum metsatehnikute ettevalmistamiseks. Alles 1. jaanuaril 1958 avati tehnikumi juures kaugõppeosakond. Seoses Tihemetsa Põllu- ja Metsamajanduse Tehnikumi loomisega 1. septembril 1958 jäeti Kuremaa Metsamajanduse Tehnikum tema filiaaliks. 1961. aastal loodi Tihemetsa Põllu- ja Metsamajanduse Tehnikumi asemele Tihemetsa Põllumajanduse Mehhaniseerimise Tehnikum ja sama aasta sügisel nimetati Kuremaa filiaal ümber Jõgeva Metsamajanduse Tehnikumiks. 1. septembril 1963 toodi Tihemetsast üle tehnikumi metsatööstuse osakond. Seega kujunes Luua alates 1963. aastast ainsaks metsandusliku kesk-eriharidusega spetsialistide ettevalmistamise kohaks meie vabariigis.

Jõgeva Metsamajanduse Tehnikumis on statsionaarne ja mittestatsionaarne osakond, mõlemad valmistavad ette metsamajanduse tehnikuid, tehnik-tehnolooge (eriala metsatöötlemise tehnoloogia) ja tehnik-mehhaanikuid (eriala metsatöötlemise seadmed). Õppeaeg on kõigil erialadel 3,5 aastat. Üheaastase õppeajaga Jõgeva Metsamajanduse Kool valmistab ette metsavahte. Õppetöö algab tehnikumis 1. septembril ja metsamajanduse koolis 1. novembril.

Tehnikumi statsionaarses osakonnas õppis 1964/65. õppeaastal 163 ja mittestatsionaarses osakonnas 218 õpilast. Metsamajanduse koolis õppis samal ajal 50 õpilast. Õppejõude on 19, neist kahel teaduste kandidaadi kraad; ühel õppejõul on dotsendi kutse.

Jõgeva Metsamajanduse Tehnikumi ja metsamajanduse kooli lõpetanud töötavad vabariigi metsamajandeis, metsakombinaatides, «Eesti Metsakorralduse Kontoris», sovhoosides ja kolhoosides.

Õppeasutusel on kujunenud rida kauneid traditsioone, nagu lõpetanute iga-aastased kokkutulekud, Balti liiduvabariikide metsamajanduse tehnikumide vahelised sõprusfestivalid ja looduskaitsepäevad.

Väljapaistvalt on esinenud kooli sportlaspere. 1964. aastal saavutasid Jõgeva Metsamajanduse Tehnikumi meesõpilased põllumajanduslike tehnikumide vahelisel spartakiaadil üldkokkuvõttes kolmanda koha. Üldvõitja karikad toodi Luuale ka Jõgeva rajooni suvi- ja talispartakiaadilt. Väljapaistvalt on esinenud kooli segarahvatantsurühm, kes pääses 1964. aastal keskeriõppeasutuste vahelise isetegevuse ülevaatusel lõppvooru.

Vastavalt 1964. aastal kinnitatud tehnikumi väljaehitamise generaalplaanile valmib lähemal ajal aula-sööklahoone. Järgmisena alustatakse 1966. aastal peahoone juurdeehitusega, kuhu on ette nähtud ajakohased õppekabinetid ja laboratooriumid ning võimla.

Tehnikumi aardeks on park, mis rajati koos tiikidega aastail 1800—1820. Pargi esialgne plaan oli koostatud inglise stiilis, kuid hiljem on seda täiendatud prantsuse stiili elementidega. Selles Eesti NSV ühes liigirikkamas ja kaunimas pargis (pindala 14 ha) kasvab 143 puu- ja põõsaliiki (-vormi).

Õppeasutuse elavaks laboratooriumiks on taimla-puukool, mis asutati 1950. aastal 2 ha-suurusel maa-alal.

Käesolevaks ajaks on puukooli pindala suurenenud 9,5 hektarile. Puukool on õppe- ja tootmisalaste praktikumide baasiks. Peale selle tehakse siin arvukaid katseid ja uurimisi valikistutusmaterjali ning ilupuude ja -põõsaste kasvatamisel. Puukool on kujunenud ühtlasi ka tootmis-keskuseks. Siit on metsakultuuride rajamiseks välja antud hulgaliselt ebatsuuga, hariliku saare, künnapuud, põhja tamme ning sanglepa istutusmaterjali. Dendroparkide ja haljasalade jaoks kasvatatakse ca 350 võõrpuuliiki. Tehnikumi puukool on tuntud ka väljaspool meie vabariiki. Nii näiteks kasutati siinset istutusmaterjali Bresti Rahupargi rajamisel ja Valgevene Tehnoloogia Instituudi dendropargi kujundamisel.

Taimla-puukooli osas on loodud sidemed 42 kodu- ja 35 välismaa asutusega.

Liigirikka puukooli baasil hakati 1952. aastal rajama oma dendroparki. Dendropargis (pindala 6 ha) on 5 osakonda. Euroopa osakonnas on praegu 78, Siberi osakonnas 25, Kesk-Aasia osakonnas 11, Kaug-Ida osakonnas 148 ja Põhja-Ameerika osakonnas 146 puuliiki.

Haruldasematest liikidest esinevad siin mandžuuria nulg (*Abies holophylla*), kanada tsuuga (*Tsuga canadensis*), erinevaokkeline tsuuga (*Tsuga diversifolia*), Glehni kuusk (*Picea glehnii*), punane kuusk (*Picea rubra*), olga lehis (*Larix olgensis*), Lubarski lehis (*Larix lubarskii*), läänelehis (*Larix occidentalis*), kollane mänd (*Pinus ponderosa*), krimmi mänd (*Pinus pallasiana*), tõmplehine ebaküpress (*Chamaecyparis obtusa*), metasekvoia (*Metasequoia glyptostroboides*), ameerika haab (*Populus tremuloides*), mägilepp (*Alnus crispa*), must pähkli-puu (*Juglans nigra*), punane aroonia (*Aronia arbutifolia*) jt.

KIRJANDUS

- Pall, V. Mõned kohanimed Tartu ja Jõgeva rajoonist (3). «Keel ja Kirjandus», 1965, nr. 2.
- Viljamaa, Ü. Ülevaade Luua pargi kujunemisest ja seisundist. Looduskaitsealaseid töid. Tartu, 1963.

KULTUURITEGELASTE ELU- JA TEGEVUSPAIKADEL TORMAS

RUDOLF PÖLDMÄE

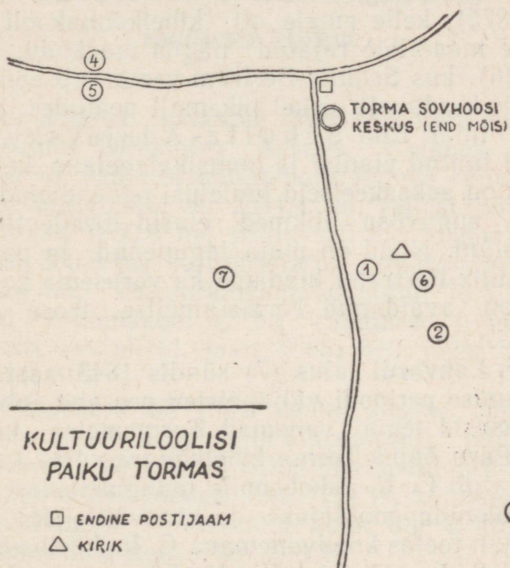
Tormas asutati kihelkonnakool 1820. aastal. See oli üks varasemaid Eestis. Esimene õpetaja, Fromhold Dankmann, viis kooliõpetuse heale järjele. Pärast Dankmanni surma 1846. aastal valiti koolijuhatajaks Adam Jakobson, Carl Robert Jakobsoni isa, kes oli Tartus töötanud rätsepana ja ülikooli klubi teenrina, kuid iseõppijana saanud heaks muusikameheks ja pedagoogiks. Tema viis õppetööd veelgi edasi. Tema õpilased hakkasid töötama peamiselt vallakoolmeistritena Tormas ja teistes kihelkondades, isegi Põhja-Eestis.

A. Jakobson asutas 1848. aastal Torma pasunakoori. See, hiljem laialdaselt tuntuks saanud pasunakoor, oli üks varasemaid Eestis. A. Jakobson avaldas ka paar eesti-keelset raamatut, milles tutvustas peamiselt oma pasunakoori tegevust. Nõnda kujunes Torma kihelkonnakool 1850-ndail aastail tähtsaks kultuuriliseks keskuseks.

A. Jakobson suri aastal 1857. Tänuolik Torma rahvas püstitas talle Torma surnuaial tagasihoidliku mälestussamba (1)*, mis on praegugi alles. On säilinud ka Torma palvemaja, mis ehitati A. Jakobsoni initsiatiivil; see võistles kiriku autoriteediga, kujunedes talurahvale tähtsaks kogunemispaiagaks. Tolleaegne kihelkonnakoolihoone hukkus tulekahjus 1879. aastal. Varsti ehitati uus hoone samale kohale (2).

* Sulgudes antud numbritega on tähistatud vastavad kohad skeemil.

Koos isaga asus Torma kihelkonda oma viiendal eluaastal ka Carl Robert Jakobson. Ümbruskonna aasad ja metsad said talle matka- ja mängumaa-deks, looduseüksinduses hakkas ta oma esimesi värse sepitsema. Ta õppis algul Torma kihelkonnakoolis, hiljem koduõpetajate juhtimisel, kelleks olid Jakobsoni perekonnas pärastine Suure-Jaani kihelkonnakooli õpetaja J. Kapp ja luuletaja J. Weitzenberg.

Pärast isa surma sai C. R. Jakobson 1859. aastal Torma kihelkonnakooli juhatajaks. Täismehena liikus ta Torma luhtadel ja metsades veelgi laiemalt, sest ta oli kirglik jahimees ja hoolas loodusevaatleja. Ta kogus ka haruldasi taimi, linnumune ja tegi topiseid. Eriti armastas ta käia lähedasel Kalevipoja süngil — Linnutaja mäel (3) ja sellest teistele seletusi anda. Sealt sai ta ka oma luuletajanime «Linnutaja».

Esiialgu liikus Jakobson ka Torma mõisas (selle peahoone on säilinud; mõnevõrra ümberehitatult kasutab seda praegu Torma sovhoos). Kuid 1861. aastal tekkis Jakobsonil konflikt Torma mõisniku Otto v. Liphartiga, mis viis kohtuprotsessideni ja Jakobsoni vallandamiseni.

Tüli tagajärjel hakkas Jakobson kirjutama näidendit «Arthur ja Anna», mille üheks peategelaseks võttis O. v. Lipharti (O. v. Altfuss). Samuti kujutas ta mõisavalitsejat Magnus Rosenthali näidendis üsna äratuntavalt valitseja Blüthenrothina. C. R. Jakobson lahkus Tormast 1862 aastal. Talle püstitati 1957. aastal mälestussammas (4) temanimelise kooli (5) ette.

Jakobsonil oli Tormas kokkupuuteid tuntud balti saksa literaadi dr. Georg Julius Schultz-Bertramiga (1808—1875), kelle emale oli kihelkonnakooli ja kiriku vahelisele maa-alale rajatud nägus maakodu, nn. Friedenthal (6), kus Schultz-Bertram veetis lapsepõlve ja hiljemgi käis korduvalt, vahel pikemalt peatudes. Seal viibis ka tema tütar Ella Schultz-Adajevsky, rahvusvaheliselt tuntud pianist ja muusikategelane, kellele C. R. Jakobson on saksakeelseid luuletusi pühendanud. Schultz-Bertrami suguvõsa liikmed elasid Friedenthalis veel 1939. aastani. Nüüd on maja lagunenud ja park laostumas. Schultz-Bertrami hindame ka varasema kodu-uurijana, kes on avaldanud Torma-ainelise teose «Wagien» (1868).

Tormas Lahvardi talus (7) sündis 1843. aastal rahvusliku liikumise perioodi väljapaistev prosaist Jakob Pärn. Hiljem asusid tema vanemad Tormametsa küla Metsa tallu. J. Pärn õppis Torma kihelkonnakoolis Jakobsonide juures ja oli C. R. Jakobsonile mängukaaslaseks, hiljem tema ideoloogia pooldajaks ja kaasvõitlejaks. J. Pärna isa Kristjan toetas koolivanemana C. R. Jakobsoni võitlust pastor C. S. Landeseni ja mõisahärra O. v. Liphartiga. Ta on prototüübiks J. Pärna teose «Oma tuba, oma luba» peategelasele Lahvardi Kristjanile.

Torma—Laiuse vahemaal asuv Iravere küla on näitleja, Eesti NSV rahvakunstniku Léopold Hanseni (1879—1963) sünnikoht. Praegustest tuntud teadlastest pärineb Torma lähedalt Rääbiselt keeleteadlane, eriti soome-ugri keelte uurija, akadeemik professor Paul Ariste.

KIRJANDUS

- Briefe eines baltischen Idealisten an seine Mutter. Leipzig, 1934.
(G. Schultz-Bertrami kirjavahetus oma emaga.)
Carl Robert Jakobson. Valitud teosed, I—II. Tallinn, 1959.
Jakobson, A. Tallorahva süddamerõmust. Tartu, 1857.

- Johanson-Pärna, J. Kuulus Eesti rahva hariduse töötaja
Carl Robert Jakobson. Tallinn, 1891.
- Põldmäe, R. Carl Robert Jakobson Tormas. Paar sammukest
eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed, I. Tallinn, 1958.
- Schultz-Bertram, G. Wagien. Tartu, 1868.
- Sõna sõna kõrvale. Paul Ariste teaduslikust tegevusest. Tallinn,
1965.

«SUURE OKTOOBRI» KOLHOOS

HERBERT SÖÖDE

Mustvee—Jõgeva maantee lähedal Vaiatu külas asub kolhoosi «Suur Oktoober» keskus. Kolhoos (esimees I. Danilov) on üks eesrindlikumaid Jõgeva rajoonis.

Kolhoosi üldpindala on 2044,4 ha, sellest põllumajanduslikku maad 1650,6 ha, põldu 929 ha; looduslikku heinamaad on 350,8 ha, kultuuristatud ja parandatud heinamaad 122,4 ha; kultuurkarjamaad põllul 79,5 ha ning karjamaad rohumaadel 32 ha (andmed 1. novembrist 1964). Veiste arv oli (1. jaan. 1965) 410, neist lüpsilehmi 209; sigu oli 610.

«Suur Oktoober» oli 1964. aastal Jõgeva rajooni kolhoosidest esimesel kohal piimatoodangult lehma kohta (keskmiselt 3079 kg), teisel kohal lihatoodangult — 100 ha tingpõllumaa kohta toodeti liha 72,9 ts; kolmandal kohal teraviljatoodangult — keskmine saak ühe hektari põllumajandusliku maa kohta oli 20,8 ts.

Kolhoosil on uus moodne keskusehoone, mis on nägusamaid rajoonis. 1965. aastal valmis kolhoosi klubi.

PÖLTSAMAA AJALOOST

HILDA MAGNUS, EVA MAARING

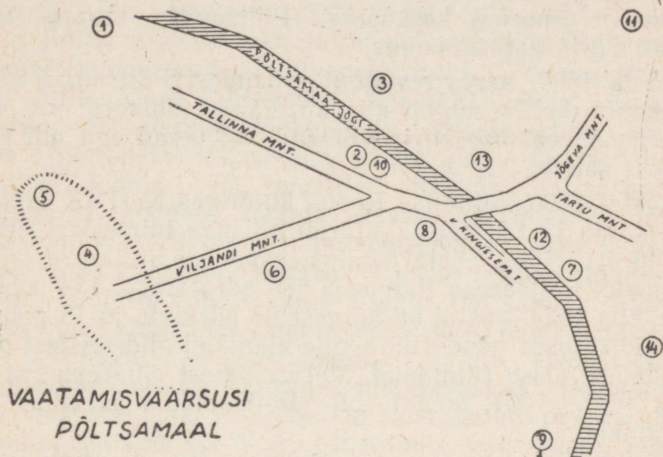
Põltsamaa on Kesk-Eesti vanimaid ja looduslikult kaunimaid asulaid. Ta tekkis vanade kaubateede sõlmpunktis kahe voore vahelisel alal kiirevoolulise Põltsamaa jõe kaldale.

13. sajandil kuulus Põltsamaa piirkond Mõhu maakonda. Heade põllumaade ja kaubateede tõttu esines Mõhu maakonnas selle aja kohta suhteliselt tihe asustus, mida on kinnitatud põhiliselt muistsete kalmete põhjal. Muistne asula esines ka praeguse Põltsamaa linna loodepiiri lähedal Mõhkülas (1)*, millest on leiud 1939. aastast (500 araabia ja bütsantsi münti, 32 savinõutükki erinevatest nõudest, noa katkend, nael jm.). On olnud arvamusi, et samas lähedal (praeguse kiriku kohal) on esinenud ka muistne eestlaste linnus, mille kohta siiski pole vajalikult tõestusmaterjali. Põltsamaa nime kohta arvatakse (M. J. Eisen jt.), et see on seotud kohaliku ümbruse põlduderohkusega ja tulnud sõnast 'põllu' (*põldne, põldse*).

Muinaseestlaste aladele sakslaste poolt korraldatud rüüsteretkedest oli ka Mõhu piirkonnas üks laastavamaid 1212. aastal toimunud retk, mille käigus põletati hulgaliselt asulaid. 1224. aastal vallutas Mõõgavendade ordu (hiljem Liivi ordu) koos muude aladega ka Mõhu. Maade jagamisel ordu ja Tartu piiskopi vahel läks Mõhu ordule. Põltsamaale (alamsaksa keeles *Overpalen* — 'Üle-Pala', saksa keeles *Oberpahlen*) asus elama ordu foogt, kes allus Viljandi komtuurile.

* Sulgudes antud numbritega on tähistatud vastavad kohad skeemil.

Ordulinnus (2) valmis Põltsamaal oma põhikujus 14. sajandil. Linnus rajati kvadraatse ehitisena Põltsamaa jõe läänekaldale (seda piirkonda on hiljem nimetatud Vana-Põltsamaaks vastandina jõe paremale kaldale tek-

kinud nooremale asustuskeskusele — Uus-Põltsamaale; 3). Ordulinnuse juurde hakkas kujunema alevik, kus elasid käsitöölised-talupidajad.

Andmed Põltsamaa kohta 14. ja 15. sajandist on väga napid; alles 16. sajandi teisest poolest leidub Põltsamaale vihjeid Renneri Liivimaa kroonikas. Võitlus venelaste vastu Liivi sõjas nõrgendas Liivi ordu ja Tartu piiskopi jõudusid, mis tuli kasuks ülestõusnud talupoegadele. 1558. aastal põletasid talupojad Põltsamaa lähedal asunud Võisiku mõisa. Samal aastal jätsid ordumehed Põltsamaa maha. Pärast 1559. aastal sõlmitud vaherahu vallutasid 1560. aastal Vene väed Põltsamaa uuesti ja põletasid selle.

1570. aastal kuulutas Ivan IV Taani kuninga venna hertsog Magnuse Liivimaast moodustatud vasallkuningriigi peaks. Põltsamaast sai kuningriigi keskus — kuninga residents. Rahvasuus on antud kohale (4), kus kuningas oleval algul elanud (sest linnus oli purustatud), nimeks Kuningamäe.

Liivi sõja ajal käis Põltsamaa ka veel edaspidi vastaspoolte vahel käest-kätte ja põletati korduvalt. Vene ja Poola vahel Jam Zapolskis 1582. aastal sõlmitud vahe- rahu alusel jäi koos teiste Liivimaa keskosa aladega ka Põltsamaa poola võimu alla ja sai staarostkonna (kuhu kuulusid peale Põltsamaa lähikonna ka Kolga-Jaani ja Pilstvere ümbrus) keskuseks. Põltsamaa staarostkond arvati Tartu palatiinkonda.

Poola 1599. aasta revisjoni aruandest Põltsamaa staa- rostkonna kohta selgub aleviku elanike olukord: «... inimesed on seal vaesed ja viletsad, et maad ega abi pole kuskilt saada...»

Aastal 1600 vallutas Rootsi kuningas Karl IX Põltsa- maa. Sõja ja taudide tagajärjel oli maa inimestest tühje- nenud. Kui 1599. aastal kuulus eespool mainitud revisjoni andmetel Põltsamaa linnusele 685 adratalu ja 134 pobuli- talu, siis 1624. aastal oli kõigest 98 adratalu ja 13 pobuli- talu, kusjuures nendestki poolte elanikud olid teistest piir- kondadest sisse rännanud. Varasematest eluasemetest oli 90% tühi. 1601. aastal oli Põltsamaa alevikus 34 kodanikku.

Poola—Rootsi sõja ajal 17. sajandil oli Põltsamaa vahelduvalt kord Poola, kord Rootsi alluvuses, kuni jäi Põhjasõjani rootsi võimu alla. 1623. aastal kinkis Rootsi kuningas Gustav Adolf Põltsamaa kindral feldmarssal H. v. Wrangellile (kelle perekonna omandiks oli see 1709. aastani, mil läks kroonule). Mainitud sajandist (1680) on andmeid Põltsamaa esimese rahvakooli kohta, mille puhul on märgitud, et köster olnud raskustes laste kooli- saamisega.

Enne Põhjasõda oli Põltsamaa ja selle ümbruse elanik- konnas suuri kaotusi nälja tõttu. 1697. aasta kohta on registreeritud 933 surnut (nende hulgas oli peale koha- likust elanikkonnast pärinevate ka tundmatuid). Põhja- sõja ajal, 1702. aastal, hävis põletamise ja rüüstamise tõttu Põltsamaa alevik peaaegu täielikult; selle kodanike majadest jäi järele ainult üks. Hävitati ka kõik Põltsa- maa ümbruse talud. Hiljem (1709—1710) tabas elanikke ka katkutaud. 1707. aastal jäi Põltsamaa püsivalt vene võimu alla.

1720. aastal kinkis Peeter I Põltsamaa koos 9 mõisaga oma nõunikule H. v. Fickile. Fick tõi Venemaalt 200

perekonda sõjavange ja asustas need siinsetesse küla-
desse. Pärast Ficki surma (1750) sai Põltsamaa valda-
jaks tema väimees major W. J. v. Lauw (Law). Pärast
seda muutus Põltsamaa piirkond väljapaistvaks manufak-
tuurtootuse keskuseks Liivimaal.

Kogu Venemaal kasvas 18. sajandil nii välis- kui ka
sisekaubandus, mis omakorda andis tõuke tööstuse aren-
guks. Põltsamaal oli manufaktuurtööstuslik tegevus kõige
intensiivsem sajandi teisel poolel kuni 1775. aastani. Sel
ajal asutas Lauw Põltsamaale vasesepatöokoja, tärklise-
vabriku, nahaparkimistöokojad jt. Utsali külas töötas
juba 1761. aastal klaasikoda. 1764. aastal asutas Lauw
roheline klaasi ja pudelite töökoja (Laashoone)
Põltsamaa lähedale Rõikale. Aastatel 1780—1782 asutas
ta peegliklaasi lihvimise ja poleerimise manufaktuuri
Kamarisse; kuhu toodi klaas Tõrnas asuvast klaasitöö-
kojast. Peeglite valmistamine toimus Põltsamaal. Lauw'le
kuulus veel rida teisi väikesi ettevõtteid, nagu potasevab-
rik (Võisikul), fajansitöökoda (rajati 1782. aastal),
puudrivabrikud jt. Lauw'ga konkureerisid Uus-Põltsa-
maa mõisnik J. H. v. Lilienfeld ja Kuusiku (Rapla kihel-
konnas) mõisnik G. W. v. Lilienfeld, kes rajasid samuti
tööstusettevõtteid. Seoses manufaktuurtööstuse arenguga
kasvas ka Põltsamaa aleviku elanikkond.

1760—1780-ndatel aastatel ehitati ümber 1703. aastal
purustatud Põltsamaa linnus. See kujundati toredaks los-
siks. Kokku ehitati 42 ruumi, neist 27 elutuba ja 3 suurt
saali. Siseruumide kaunistused olid ilusamaid 18. sajandi
kustimälestisi Eestis. Rokokoostiilis sisekaunistused val-
mistas Baltimaadel tuntud Berliinist pärinev kunstnik
J. M. Graff. Hoonesse paigutati ka vanade relvade ja
sõiduriistade muuseum, suur arhiiv ja raamatukogu, palju
skulptuure ja maale. Lossi teenijaskonnas olnud õue-
kapell, näitetrupp, maalijad jm. kunstnikud.

Aastatel 1763—1804 oli Põltsamaal pastoriks A. W.
Hupel (1737—1819) — balti saksa keelemees, kirjanik ja
publitsist. Tema koguteoses «Topographische Nachrichten
von Lief- und Ehtland» leidub andmeid ka tolleaegse
Põltsamaa kohta: «Põltsamaa on nagu väike linn, kõik-
sugu kaupu suures vene poes, 27 elumaja, 31 muud hoo-
net, 500 elanikku, neist 300 linnakodaniku-seisusest;

suur kivist kõrts, suurim terves kubermangus, mitu kullasseppa, kaks advokaati jm.»

Alates 1766. aastast tegutses Lauw' kutsel Põltsamaal haigla juhatajana dr. med. P. E. Wilde. Haigla asus Kuningamäel. Siia asutas Wilde samal aastal apteege (mis oli esimeseks maa-apteegiks Eestis) ja väikese trüki-koja (5). Siin trükiti P. E. Wilde poolt välja antud saksa-keelset meditsiinilist ajakirja «Liefländische Abhandlungen von der Arzeneywissenschaft» (1766). Hiljem (1773—1774) ilmus ajakiri nimetuse all «Der praktische Landarzt». (Need olid järjeks tegelikult esimesele Vene-maal ilmunud meditsiinilisele ajakirjale «Der Landarzt. Eine medicinische Wochenschrift», mida Wilde andis välja 1765. aastal Jelgavas.)

Wilde ja Hupeli teeneks on, et alates 1766. aasta lõpust hakkas Põltsamaal kord nädalas ilmuma esimene eesti-keelne ajakiri «Lühhike õppetuse...», mis oli samuti meditsiinilise sisuga. Ajakirjast on säilinud 41 numbrit. (Selle ajakirja väljaandmisel tõlkis Wilde käsikirjad eesti keelde Hupel.) P. E. Wilde suri 1785. aastal ja on maetud Põltsamaale (6).

Laialdase ja suuri kulusid nõudva tegevuse tõttu pankrotistus W. J. v. Lauw 1785. aastaks. Tema surma (1786) järel müüdi tema valdused krahv Bobrinskile ning jäid järgnevalt mitme eraomaniku kätte. Kuivõrd kurnav oli ka neil aegadel talupoegadele Põltsamaa peremeeste ülalpidamine, sellest annab ülevaate talupoegade kiri «Auliku suure vürstinna prouale»: «Praegu (1869. aastal) maksavad 197 talupoega ühtekokku 18 814 rubla ja 23 kop. renti ja teevad peale selle rohkem kui 15 000 päeva, mis raha järele arvatud kõige vähem 4500 rubla on. 9 kõrtsi maksavad kokku 1910 rubla, üks karjamõis 300, kaks veskit 1300 rubla, 3 poodi 475, üks villakraasija 100, 4 alevi maja 200 ja mõisa maad teevad kokku 37 659 rubla 23 kop. Arvamata on veel need summad, mis viina ja telliskivide müümise eest sisse tulevad. Kaks peremeest peavad veel igaüks 600 vakka süsi mõisa metsast põletama.» (Kiri asub ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis.)

1783. aastal arvati Põltsamaa kihelkond Tartumaa koosseisust Viljandimaa koosseisu.

19. sajandil oli Põltsamaaga seotud mitmete kultuuri-tegelaste tegevus. Põltsamaal on elanud helilooja E. H. Hörschmann (1810—1854) ja koorijuht M. Wil-

berg (1821—1903). Viimane asutas siin 1840. aastal ühe esimesi segakoore Eestis. 1865. aastal loodi Põltsamaale ka pasunakoor, kes 1965. aasta veebruaris pühitses oma 100-ndat juubeliaastat juba tunnustatud isetegevusliku rahvaorkestrina. Põltsamaa lähedal Võhma külas sündis K. A. Hermann (1851—1909). Ta õppis Põltsamaa kihelkonnakoolis (7) ja laulis sel ajal ka M. Wilbergi kooris, millel oli suur tähtsus tema muusikalises kujunemises. Mõni aeg hiljem töötas ta ise lühikest aega Põltsamaa kihelkonnakoolis õpetajana. K. A. Hermannile on püstitatud 1935. aastal Põltsamaa linnaparki monument (skulptor A. Leius; 8). Põltsamaa kihelkonnakoolis on töötanud (1879—1880) E. Bornhöhe (1862—1923), kes kirjutas siin oma «Tasuja». Samas on kaks aastat õppinud (ja lõpetanud selle) luuletaja J. Bergmann (1856—1916). Pärast seda õppis ta veel ühe aasta saksa keelt Jakob Pärna juures, kes oli 1869.—1871. aastani rahvakooliõpetajaks Põltsamaal.

Sajandi lõpupoole tõusis üldsuse huvi Põltsamaa vastu seoses Eesti Aleksandri-linnakooli avamisega Kaarli mõisas (9) 1888. aastal. Selles koolis töötasid õpetajana tuntud kirjanikud J. Tamm (1861—1907) ja E. Peterson-Särgava (1868—1958). Viimane neist kirjutas siin elades (1893—1902) oma kunstiküpsed ja ühiskonnakriitiliselt teravaimad tööd, millised avaldas jutustusteseerias «Paised». Eesti Aleksandri-linnakoolis õppis (ja lõpetas selle kooli 1892. aastal) luuletaja-revolutsionäär Hans Pöögelmann (1875—1938), kes peab enda parimaks kirjanduslikuks juhendajaks J. Tamme (töötas siin 1890—1893). 1905. aastal muutus kool revolutsiooni peakoldeks Põltsamaal. Kaks korda toimus kooli õuel piiblitlugude ja katekismuste põletamine. Õpilaste «mässumeel» sai kooli sulgemise peapõhjuseks. Praegu kasutab selle kooli hoonet Hans Pöögelmanni nimeline Maakutsekool nr. 28. 1920—1930-ndatel aastatel elas Põltsamaal luuletaja R. Kamsen (1871—1952).

19. sajandil ja 20. sajandi algul suhteliselt aeglaselt kasvanud Põltsamaa alevik sai vormiliselt aleviõigused alles 1920. aastal, linnaõigused 1926. aastal.

Järjekordsed suuremad purustused olid Põltsamaa linnas Suure Isamaasõja päevil. Selle algul, 1941. aasta suvel, purustati saksa fašistlike vägede edasitungil ka Põltsamaa loss, mille varemed on praegu vabariikliku

tähtsusega arhitektuurimälestisena riikliku kaitse all. Samuti on kaitse all ühe endise bastioni kohale 1751. aastal ehitatud kirik (10). Viimase kooriosa kaarjas sein on osa lossi endise torni müürist. Põltsamaa kalmistul Jõgeva maantee ääres on Nõukogude Armeed võitlejate vennashaud (11).

Fašistlike rünnakute tagajärjel linnale löödud haavad on järk-järgult parandatud. 1950.—1962. aastani oli Põltsamaa rajoonikeskuseks. Sel ajal anti siin välja rajooniajalehte «Kiir». Tänapäeval on Põltsamaal rohkesti uusi individuaalelamuid. On ehitatud veel suur ja kaunis kultuurimaja (12), raamatukoguhuone (13), laululava, staadion, avar saun (14), avatud kauplusi jne. Põltsamaa Keskkoolis õppis 1964. aasta sügisel 850 noort 46 õpetaja-kasvataja juhtimisel. Planeeritud on uue koolihoone ehitamine. Põltsamaa tööstusettevõtetest on tähtsamad ETKVL-i Põltsamaa Põllumajanduskombinaadi konservi- ja veinitsehhi, remondi- ja mehhaanikatehase «Progress» Põltsamaa tsehhi, Jõgeva Piimatoodete Kombinaat jt., mis järjest laiendavad tootmistevõimet.

KIRJANDUS

- Alekōrs, R. Jakob Tamm. Lühimonograafia. Tallinn, 1961.
Eesti ajaloo lugemik, I. Tallinn, 1960.
Eesti kirjanduse ajalugu, II. Tallinn, 1960.
Eesti NSV ajalugu. (Kõige vanemast ajast tänapäevani.) Tallinn, 1957.
Eesti NSV ajalugu. Kolmes köites. I k. Tallinn, 1955.
Eisen, M. J. Põltsamaa. «Eesti kirjandus», 1921.
Hupel, A. W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. I Bd., 1774; II Bd., 1777; III Bd., 1782. Riga.
Ibius, O. Põhjasõja aastad Põltsamaal. «Kiir», 1960, 22., 24., 27., 29., sept.
Kalnin, V. P. E. Wilde (1732—1785). «Nõukogude Eesti Tervishoid», 1960, nr. 6.
Karma, O. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tallinn, 1963.
Nirk, E. Eduard Bornhöhe, kirjanik ja inimene. Tallinn, 1961.
Nõukogude Eesti muusika. Artiklite kogumik. Tallinn, 1960.
Tarmisto, V. Eesti NSV andmete kogumik. Tallinn, 1959.
Tuuling, E. Reinhold Kamsen. «Kiir», 1960, 7. juuli.
Tuulse, A. Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu, 1942.
Tõnisson, E. Eesti aardeleidud 9.—13. sajandist. Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik, II. Tallinn, 1962.

- V a g a, V. Das Schloss Põltsamaa. Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland. Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat, 1929. Tartu, 1931.
- V a r e p, E. Klaasitööstusest Eestis. «Eesti Loodus», 1962, nr. 3—4.
- Viljandimaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. I. Tartu, 1939. (Sama II osa käsikiri — ENSV TA Kesksaamatukogus.)
- История Эстонской ССР. В трех томах. Т. 1. (С древнейших времен до середины XIX века.) Таллин, 1961.

ETKVL-i PÖLTSAMAA PÖLLUMAJANDUSKOMBINAAT

RICHARD SAVIAUK

ETKVL-i Põltsamaa Põllumajanduskombinaadi eelkäijale — Eesti Tarvitajateühisuse Keskühisuse Põltsamaa Tehastele pandi alus 31. detsembril 1920. aastal. Vastavalt tol päeval Viljandis Eesti Põllutöoministeeriumiga sõlmitud lepingule omandas ETK asutatava ettevõtte jaoks Vana-Põltsamaa mõisa viinavabriku, õlleköögi ning loomapidamishooned. Uue ettevõtte tootmisprofiil kujunes üsnagi omapäraseks: kõrvuti tööstusliku tootmisega (veini, piirituse, kamajahu ja kohvi valmistamine) hakati tegelema ka aianduse, piimakarjanduse ning tõuaretustööga.

Pärast 1928. aastal ettevõtet tabanud tulekahju lõpetati siin küll kohvi, kamajahu ja piirituse tootmine, kuid seda hoogsamalt hakati arendama veinivalmistamist. Veini aastatoodang ulatus 30-ndate aastate lõpul 100 000 liitriini; toodangu sortimenti kuulus kuni 14 marki mitmesuguseid marja- ja puuviljaveine. 1936. aastal hakati valmistama ka puuvilja- ja marjamahlu ning köögivilja jm. hoidiseid.

Põltsamaa Tehaste aiandis kasvas umbes 1000 viljapuud ning 10 000 marjapõõsast; aiandi puukool realiseeris igal aastal 5000—10 000 viljapuu-, marjapõõsa- ja dekoratiivtaimeistikut.

Ettevõttele kuuluvast 90-pealises eesti punase karja tõulavast tegeldi intensiivse tõuaretustööga.

Sõjapäevil said Põltsamaa Tehased tugevasti kannata. Hävinesid ettevõtte peahoone ning osa kõrvalhooneid. Lõpetati veini ja konservi tootmine; valmistati ainult marmelaadi. Langes piimatoodang, tõuaretustöös oli tagasimineku.

Sõjajärgsel perioodil sai ETK Põltsamaa Tehastest ETKVL-i Põltsamaa Põllumajanduskombinaat. Algas ulatuslik ehitustöö. Kõrvuti toiduainetetööstusliku tootmise laiendamisega hakati intensiivselt tegelema aianduse ja karjandusega. Kombinaadi tööstuslikule tootmisele loodi oma tugev põllumajanduslik baas. Praegu on kombinaat spetsialiseerunud veini, konservi ja tärklise tootmisele. Toodangu maht on iga aastaga pidevalt kasvanud. Kui 1945. aastal ulatus see 115,01 tuhande rublani, siis 1965. aastaks on toodangut planeeritud juba 2772,40 tuhande rubla väärtuses. Eriti ulatuslik oli toodangu kasv 1961. aastal (võrreldes 1960. aastaga 57%), millal tunduvalt laiendati konservide tootmist.

Esimestel sõjajärgsetel aastatel toodeti veini 50 000 liitrit aastas. Elanikkonna kasvav nõudmine veinide järele seadis kombinaadi ette nende toodangu tunduva suurendamise ülesande. Kitsastest tootmistingimustest hoolimata on veini aastatoodangut suudetud tõsta nüüd juba 450 000 liitrini. Veinid on kvaliteetsed, pidevalt on suurenenud nende sortiment. Kui sõjajärgseil aastail valmistati siin 1—3 veinisorti, siis 1965. aastal tõuseb väljalastava toodangu sortiment 18-ni. Koostamisel on uue veinitsehhi projekt. Uue tsehhi toodangu mahuks on planeeritud 1,5—2,0 miljonit liitrit aastas.

1960. aasta lõpul anti eksploatatsiooni uus konservitsehhi, mille üldpindala on 2700 m². Sisseseade saadi põhiliselt Ungari Rahvavabariigist. Seoses uue allettevõtte käikulaskmisega kasvas toodete nomenklatuur kuni 80 nimetuseni. Erilist esiletõstmist väärivad mitmesugused uudistooted, nagu viljalihaga mahlad, toorhoidised, kodused džemmid jm. Põltsamaa konservid on üleliiduliste degusteerimiskomisjonide ja vabariikliku ekspertnõukogu poolt saanud korduvalt kõrge hinnangu osaliseks. Konservide saadetakse ka teistesse liiduvabariikidesse, samuti välismaale.

Ettevõtte tootmise ulatusest annab tunnistust veel asjaolu, et näiteks 1964. aastal kasutati üksnes konservitsehhi toormaterjalina üle 700 tonni marju ja puuvilju ning üle 600 tonni mitmesuguseid aedvilju.

On valminud konservitsehhi rekonstrueerimise projekt. Rekonstrueerimisel suureneb tootmispind 8100 m², kasvab tunduvalt toodangu maht.

Kartulitärklise tootmist alustati kombinaadis 1948. aastal. Aastatoodang oli alguses ainult 40—60 tonni. 1950. aastal valminud uus tsehh võimaldas toodangut tõsta kuni 400 tonnile aastas. Praegu toimub tähtsusetsehi rekonstrueerimine. Pärast rekonstrueerimist hakatakse tähtsuset tootma kuni 1000 tonni aastas.

ETKVL-i Põltsamaa Põllumajanduskombinaadi kasutuses oleva põllumajandusliku maa pindala on 323,9 ha, millest põldu 186,9 ha, aiamaad 33,0 ha, kultuurheinamaad 78 ha ja kultuurkarjakopleid 26,0 ha.

Kombinaadi aiandil on 1550 viljapuud ning 17 000 marjapõõsast; mesilasperede arv ulatub üle 50. Aiandis on klaasialust pinda 4000 m², sellest soekasvuhoone all 1400 m².

Aiand varustab kombinaati toormaterjali ning Põltsamaad ja naabruses asuvaid linnu varase aedviljaga.

Viimastel aastatel on kombinaat saanud teravilja 25—32 ts, kartuleid 200—240 ts, söödajuurvilja 600—850 ts ja põldheina 35—45 ts hektarilt. Karjamaarohu saadakse 3000—4000 söötühikut hektarilt. See on tugevaks sööda- baasiks kombinaadi veisekarjale.

Siinne 180-pealine eesti punast tõugu veisekari kuulub Eesti NSV paremate karjade hulka (I klassi tõufarm, mil- liseid on vabariigis ainult kaks). Veisekasvatuse alal on ettevõtte põhiliseks ülesandeks tõuaretustöö.

Majandis on lüpsilehmi 72—75. Aasta keskmine piima- toodang on 4000—5300 kg lehma kohta; keskmine rasvasi- saldus 4,2—4,4%. 1964. aastal toodeti piima 100 ha põl- lumajandusliku maa kohta 889,6 ts.

Kombinaadis on edukalt arenenud sotsialistlik võistlus. Võisteldakse teiste samalaadsete ettevõtetega Tartus ja Vilniuses; võetakse osa vabariiklikust ETKVL-i süsteemi ettevõtete vahelisest sotsialistlikust võistlusest. Arenda- takse võistlust kõrge tootmiskultuuri eest. 1964. aastal võeti osa vabariiklikust võistlusest. Tuldi esimese kuue ettevõtte hulka ning saadi ergutuspreemia. Hästi on orga- niseeritud sotsialistliku võistluse kõrgeim vorm — kom- munistliku töö liikumine. Praegu on sellest haaratud roh- kem kui 80% töötajaist. Pidevalt võetakse kõrgendatud tööalaseid kohustusi ning võideldakse nende täitmise eest.

Põllumajanduskombinaat on Põltsamaa Keskkooli õpi- lastele tootmispraktika baasettevõtteks. Õpilased praktisee-

rivad siin nii tööstusliku kui ka põllumajandusliku tootmise alal. Nelja aasta kestel on kombinaadis vastavad kvalifikatsioonieksamid õiendanud kokku 165 koolilõpetajat. Paljud neist on hiljem tulnudki kombinaati tööle.

Sõda lõi Põltsamaale rasked haavad — rohkem kui 75% elamispiinast hävis sõjatules. Sellepärast on kombinaadis olulisel kohal olnud ka elamuehitus. Põltsamaale on kerkimas põllumajanduskombinaadi töötajatele päris uute elamute linnaosa. Praegu elab juba rohkem kui 70 perekonda ettevõtte elamispiinal.

Töötajate ja nende laste kasutuses on kombinaadi 250-kohaline klubisaal koos harjutusruumidega, kus on kõik võimalused nii kunstilise isetegevuse kui ka spordi harrastamiseks. Kombinaadi juures tegutsevad mitmed kunstilise isetegevuse ringid, nagu näite- ja rahvatantsuring, mees- ja naisansambel, võimlejate grupp, tantsuorkester ja vabariigis ainulaadne naispuhkpilliorkester. Olulisel kohal on ka sporditöö. 152-liikmelises kehakultuurikollektiivis tegutseb praegu 11 sektsiooni. 1964. aastal saadi NSV Liidu Spordiorganisatsioonide Liidu aukiri.

Igal aastal korraldatakse ekskursioone nii meie vabariigis kui ka teistesse liiduvabariikidesse.

Ettevõtte töötajaile ehitati 1961. aastal Võrtsjärve kaldale 20 voodikohaga suvekodu, kus igal aastal puhkab rohkem kui 100 töötajat. Suurt tähelepanu pööratakse laste eest hoolitsemisele. Igal suvel viibib mitukümmend kombinaadi töötajate last pioneerilaagrites. Peale selle korraldatakse ettevõtte poolt matku ja lühemaajalisi laagreid vabariigi kaunites kohtades. Lähematel aastatel ehitatakse lasteie päevakodu 90 kohaga.

KODULOOLISI ANDMEID PEDJA JÕE ÜMBRUSEST

JAAN EILART

Jõgeva rajooni edelaosa on suurtest liiklemismagistraalidest kõrval. Paikkond on lausik, metsane ja suhteliselt vähe põllustatud. Ajalooliselt ning maastikuliselt on siinset ala nimetatud Jõetaguseks (*Joentaga*), sest see on suletud Emajõe ja selle lisajõe Pedja vahele, lääne poolt aga surutud Laeva soode ning enamasti soiste metsade taha.

Pedja jõgi peaaegu poolitab Jõgeva rajooni, läbides selle üldjoontes kirdest edelasse. Jõgi algab Rakvere rajoonist, Simuna lähedalt allikast. Edelas, väljaspool Jõgeva rajooni liitub ta Põltsamaa jõega. Siit alates kannab jõgi nime Pede. Koos Pedega, mis suubub Suur-Emajõkke, on Pedja pikkus 127 km. Pedjal asub mitu väikest hüdroelektrijaama ja ta kallastel väikesi asulaid, jõgi möödub ka Jõgeva linnast. Kõige rohkem pääseb aga Pedja jõe osatähtsus maastikus ja inimeste elus mõjule Jõgeva rajooni edelaosas, mistõttu ongi käesolevas ainult seda ala käsitletud Pedja jõe ümbrusena.

Siinse loodusmaastiku kujunemist on tunduvalt mõjustanud hilisem geoloogiline areng. Valdai jäätumise hilisjäajal (neemeni ajajärgu lõpul) ujutasid Võrtsjärve nõos kujunenud kohaliku jääpaisjärve veed üle ka maa-alad praegusest Võrtsjärvest põhja ja kirde pool. Sellesse jääpaisjärve toimus muuhulgas sissevool idast Suur-Emajõe ürgoru kaudu. Holotseeni alguseks (umbes 10 000 aastat tagasi) kahanes järv pindalalt tublisti ning sissevool Peipsi suunast lakkas (Орвику, 1958; Orviku, 1960). 8000—9000 aastat tagasi katkes aga maapinna ebahõltselise kerkimise tõttu antsüluse staadiumil Võrtsjärvest väljavool läände. Järv hakkas uuesti kiiresti kasvama ja piire laiendama. Seda Võrtsjärve kujunemisjärku nimetatakse Suur-Võrtsjärveks (Орвику, 1958). Nii oli ka praeguse Pedja jõe ja

Suur-Emajõe vaheline ala üle ujutatud Suur-Võrtsjärve vetest, mis viimase võimsama geoloogilise tegurina vormisid Jõgeva rajooni edelaosa reljeefi. Lõpuks, atlantilise kliimaga litoriina staadiumi algul (ligikaudu 7500 aastat tagasi) murdsid kujunenud suure siseveekogu veed tee itta. Sündis juba tänapäevase voolusuunaga Emajõgi.

Pedja jõe ümbruse reljeefi kujunemisele pärastjääajal ja sellega oluliselt seoses ka iseloomulike taimkatteühikute levikule, samuti asulastiku paiknemisele on avaldanud silmapaistvat mõju Pedja jõgi koos antud paikkonnas olulise lisajõe Kaavega. Pedja jõe keskmine aastane vooluhulk küünib 7,7 m³/sekundis. Jõe kõnesoleval osal on lang umbes 1 meeter kilomeetri kohta, sügavus ca 1,5 m (harva kuni 3 m); oru lammi laius on 100—300 meetrit (alamjooksul kuni 2,5 km). Kevadised üleujutused algavad keskmiselt aprilli esimese dekaadi lõpus, harukordadel juba märtsi algul ning kestavad tavaliselt 1—3 nädalat, lammisoodes ka kuni 7 nädalat (Порк, 1963).

Jõgeva rajooni edelaosas paiknes varem seitse vesiveskit, nende hulgas laialt tuntud veskid Härjanurmes, Jõune Tiidul (1)* ja Puurmanis. Alates Tiidult oli Pedja jõgi parvetatav. Tänapäeval on jõgi osaliselt süvendatud (tööd algasid 1930. a.). Tõrves asub Pedjal hüdroelektrijaam.

Jõe lammil esinevad kohati hea saagikusega luhad, mis on kujunenud inimtegevuse mõjul peamiselt laialehiste lammimetsade, sanglepikute ning pajustike asemele. Kohati oli siin atlantilise kliima perioodil tammemetsi, mille fragmendid säilivad jõe alamjooksul, näiteks Naelal. Lammisood on peamiselt järvelise tekkega (Порк, 1963).

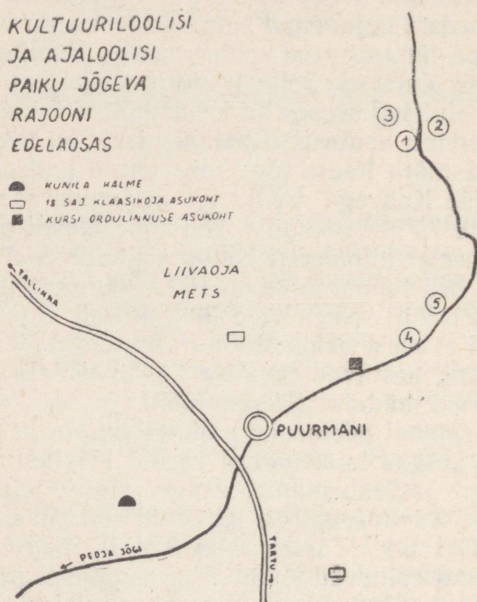
Inimtegevuse kõrval on jõe ümbruse looduslikku ilmet omajagu mõjutanud ka jõe kaldaerosioon ja jõesängi muutused. Jõe kaldail kohati paljanduvat alamsiluri lubjakivi (põhja pool raikküla lade, lõuna pool, enne kattumist keskdevoni liivakividega — adavere lade) on kasutatud aastakümnete kestel (eriti Jõune ja Tõrve piirkonnas) lubjapõletamisel (Kruus, 1933, 1964). On piltlikult koguni öeldud, et Tartu linn on üles ehitatud Pedja jõel põletatud lubjast. Veel tänaseni on säilinud kohati endisi perede lubaahje (näiteks Jõune Tollil; 2). (Piirkonnast põhja pool saadakse

* Sulgudes antud numbritega on tähistatud vastavad kohad skeemil.

raikküla lademest hästi poleeritavat lubjakivi — kalana «marmorit».)

KULTUURILOOLISI
JA AJALOOLISI
PAIKU JÕGEVA
RAJOOINI
EDELAOSAS

- KUNIA KALME
- 18 SÄJ KLAASIKOJA ASUKOHT
- KURSI ORDULINNUSE ASUKOHT

Kõnesoleva rajooni edelaosa on suhteliselt metsane (tuntud on näiteks Puurmani Liivaoja, Härjanurme jt. metsamassiivid). Levivad soostuvad kuuse-segametsad, teisel männienamusega metsad. Esineb ka lodumetsi. Ula- tuslike raiete tõttu esineb rohkelt väheväärtuslikke sekun- daarseid lehtpuualasid.

Ümbruse metsade taandumine inimtegevuse ees algas mesoliitikumi lõpus. Jõunes esineb kiviaegseid kalmeid. Siinseid põlde loetakse lähikonnas ühtedeks paremateks, mis lubab oletada, et ka Pedja jõe ümbruses võeti esmalt kasutusele just viljakamad, tamme-enamusega metsade alad. Hiljem raiuti siinseid metsi osaliselt Tartu linna va- jadusteks. Sadüküla mõis kuulus 1634. aastast linnale. 1758. aastal anti mõis rendile 2000 rubla eest aastas, ko- danliku korra algupoolel pidi aga tooma linnale aastas

rendina tulu 1300 rukkipuuda väärtuses (koguteos «Tartu», 1927).

Metsade intensiivset raiet põhjustasid ilmselt ka kohapealsete klaasikodade ja potaseahjude vajadused. Neid ettevõtteid asus E. Varepi (1962) järgi mitmeid selles piirkonnas. Ainuüksi Puurmanis oli neid 18. sajandil kaks (Altnurga ja Laasme külas).

Metsa väljaveoks ehitati 1920. aastal 18 km pikkune kitsarööpmeline Puurmanni—Jõgeva raudtee, mis hiljem likvideerus.

Piirkonna tuntumateks ajaloolisteks kohtadeks on Kursi (saksa keeles *Talkhof*) ja Puurmani. On andmeid (Tuulse, 1942), et maa orduvägede poolt alistamise järele rajati Kursis linnus (arvatakse, et see olnud puuehitis). Ajavahe­mikul 1343—1530 oli linnus 13 komtuuri ja kahe foogti asupaigaks. Kursi on tuntud kihelkonnakeskusena.

Looduslikest vaatamisväärsustest on Puurmanis huvipakkuv endise lossi juurde rajatud dendroloogiliselt suhteliselt rikkalik park. Siin asus samuti tuntud hirveaed. Park, mis kuulub Puurmani Keskkoolile, on riikliku kaitse all.

Jõgeva rajooni edelaosas mõjukama kultuurilis-majandusliku keskuse puudumine (Kursi pole seda suutnud kunagi päriselt olla) ning suhteliselt suur eraldatus muudest keskustest pole takistanud aga ka siinsele piirkonnale omapärase kultuurilise näo kujunemist. 1813—1815. aastate vahemikus asutati piirkonna vanemad koolid — Jõune (3) ja Tammiku. 1848. aastal alustas edukat õppetööd Kursi kihelkonnakool (4). Alles 1905. aastal suudeti rajada H. Põld-Einbergi poolt ka tütarlaste erakool (5). Märkimisväärne on fakt, et Eesti esimesest üldlaulupeost 1869. aastal võttis Kursist osa juba nii laulukoor kui ka 8-liikmeline puhkpilliorkester. Pasunakoore oli teatavasti sellele pidustusele saabunud üle maa ainult viis (Tammann, 1924). Laulukultuuri arenemine seletub ühelt poolt kindlasti Põltsamaa ja Laiuse kui sellel huvialal laialt tuntud pioneeri­tähtsusega paikade lähedusega, teiselt poolt aga kohapealsete ärksate tegelaste olemasoluga. Üht niisugust meest — Jõune koolmeistrit V. Sikku kirjeldab ilmekalt H. Kruus (1964). Härjanurmes sündis 1863. aastal luuletaja E. L. Wöhrmann — hulga ajalehe- ja kalendrisabavärsside ning luuleraamatu «Nõmme lillekesed» (1903) autor. Jõune Tollil möödusid väljapaistva ajaloolase ja ühiskonnatege-

lase akadeemik professor Hans Kruusi lapsepõlveaastad, sealhulgas ka alghariduse saamine Jõune külakoolis ja Kursi kihelkonnakoolis.

KIRJANDUS

- Kruus, H., 1933. Lubjapõletamine Pedja jõe rajoonis. «Ajalooline Ajakiri», nr. 4.
- Kruus, H., 1964. Sajand lõppes, teine algas. Tallinn.
- Orviku, K., 1960. Eesti geoloogilisest arengust antropogeenis. I—II. «Eesti Loodus», nr. 1 ja 3.
- Tammann, A. 1924. Eesti üldised laulupeod. Tallinn.
- Tartu, 1927. (Koguteos.) Tartu.
- Tartumaa, 1925. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Tartu.
- Tuulse, A. 1942. Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu.
- Varer, E., 1962. Klaasitööstusest Eestis. «Eesti Loodus», nr. 3—4.
- Орвику Л., 1958. Новые данные о геологии озера Вуртсъярв Труды Института геологии АН ЭССР, III.
- Порк К., 1963. Растительный покров пойм рек Пыльтсама и Педья. Автореферат, Тарту.

PUURMANI

HILDA MAGNUS, EVA MAARING

Varasematel aegadel oli Puurmani Kursi ordumõisa asukohaks. Tänapäeval on ta kasvav maa-asula, Puurmani külanõukogu keskus. Siin asub ka kolhoosi «Rahva Hääl» keskus, ettevõtetest tehase «Volta» tsehh nr. 4 (valmistatakse lahklüliteid), koorejaam, haridusasutustest maanoortekool, keskkool jne. Puurmani Keskkool paikneb endises Puurmani lossis, mis ehitati mõisa häärberiks (valmis umbes 90 aastat tagasi). Lossis oli 42 ruumi, nende hulgas saal koos lilletoaga, piljardiruum, veinikelder, keskkütteruum jt. Lossi ümbritseb park, mis on kaitse all.

1905.—1907. aasta revolutsioonilised sündmused haarasid ka Puurmani ümbruse. Puurmani on üks neist kohtadest, kus mustsadalased korraldasid revolutsiooni poolt väljaastunute peksmise 1906. aastal.

Kultuuritegelastest on Puurmaniga seotud keeleteadlane akadeemik professor Paul Ariste, kes veetis siin lapsepõlveaastaid.

KODU-UURIMISE ALGUSEST EESTIS

A. W. Hupeli tegevus Põltsamaal

VÄINO JÄRV

Enne kui eesti rahva ajaloos olid välja kujunenud eeldused, mis võimaldasid rahvusliku kodu-uurimise tekkimist, olid siinset loodust ning rahva minevikku ja olevikku hakanud käsitlema balti saksa uurijad.

Balti saksa kodu-uurimise teke Eestis oli seotud pärisorjusliku korra püsijäämise, reformimise ja likvideerimise küsimuste ümber hargnenud ideoloogilise võitluse nähtuste keeruka kompleksiga. Niihästi pärisorjuse pooldajad kui ka vastased pidid tahes-tahtmata oma väidetele tuge otsima just kohalikust konkreetsest ühiskondlikust olustikust ning see tõukaski neid selle tundmaõppimisele.

Polemiseerivate poolte argumentatsiooni laadis oli siiski olulisi erinevusi. Pärisorjuse vastased tõid esile pärisorjusliku olustiku kõige tüüpilisemaid ja karjuvamaid nähtusi. Seevastu pärisorjuse pooldajad uurisid peamiselt kehtivat õiguslikku korda ning püüdsid sellele viidates oma argumentidele tugipunkte leida.

Pärisorjuse pooldajate katsed kasutada kohalikku faktilist materjali oma seisukohtade propageerimiseks olid sageli läbikukkumisele määratud, sest kodu-uurimisliku meetodiga kogutud tõepärane materjal sai olla toetuseks ainult progressiivsetele vaadetele. Seega oli kodu-uurimisel Eestis juba selle tekke momendil tunnetusliku tähtsuse kõrval ka oluline osa ühiskondlikule edasijõudmisele kaasaaitamisel.

18. sajandi lõpul puudusid Eestis kohalikust rahvusest intelligents ja ideoloogid, kes oleksid võinud asuda rah-

vusliku kultuuri loomisele ning võitlusse pärisorjusliku ideoloogia vastu. Seepärast saamegi eesrindliku ühiskondliku mõtte ja samuti kodu-uurimise ajaloos Eestis nimetatud perioodil kõnelda ainult balti saksa intelligentsi esindajatest ning ainult balti saksa kodu-uurimisest.

Mitmekülglise ja aktiivile tugineva balti saksa kodu-uurimise algus Eesti aladel on seotud Põltsamaa pastori August Wilhelm Hupeli (1737—1819) tegevusega, kes rajas 18. sajandi 60-ndatel aastatel oma korrespondentide-kodu-uurijate võrgu ning arendas kodu-uurimist niihästi loodusteaduse ja geograafia kui ka majanduse, kultuuri ja ajaloo valdkonnas.

A. W. Hupel sündis 25. veebruaril 1737 Butteltstedtis Saksi-Weimaris vaeses perekonnas. Ta tutvus humanistliku ja valgustusliku ideestikuga ning omandas entsüklopeedilise hariduse. Jena ülikooli lõpetamise järel 1757. aastal asus Hupel elama Riiga, saades seal koduõpetaja töökoha. Seejärel töötas noor haritlane kolm aastat Äksis pastorina. 1766. aastal asus Hupel Põltsamaa pastorikohale, kuhu ta jäi 41 aastaks. Peamine osa tema elutööst ongi seotud Põltsamaaga. Viimased eluaastad veetis Hupel Paides. Siin ta ka suri 6. (18.) jaanuaril 1819.

Hupeli tähtsamaks kodu-uurimislikuks tööks on kolme-köiteline teos «Topograafilisi teatmeid Liivi- ja Eestimaa kohta»¹ koos täiendusköitega «Riia ja Tallinna asehaldurkonna kaasaegne korraldus» («Die Gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revelschen Statthalterschaft»)². Selles suures ajaloolis-geograafilis-ökonomilises kodu-uurimuslikus koguteoses on talletatud ulatuslik ja tähtis materjal paljudelt erialadelt.

Esimene köide sisaldab üldisi geograafilisi andmeid, ülevaate maakondade piiridest ja nende jaotusest kihelkondadesse. Teine köide käsitleb peamiselt kahe kubermangu rahvastikku, eriti aga põliselanikkonda — eestlasi ja lätlasi, kellede kohta esitatakse mõningaid võrdlusjooni, kirjeldades nende eluviise, kombeid ja keelt. Nimetatud köide

¹ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. I Bd., 1774; II Bd., 1777; III Bd., 1782. Riga.

² A. W. Hupel, Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revelschen Statthalterschaft, zur Ergänzung der Topographischen Nachrichten von Lief- und Ehstland. Riga, 1789.

sisaldab ka mitmekesiseid ja huvipakkuvaid andmeid Liivi- ja Eestimaa majanduslike saaduste, kaubanduse ja teiste majandusalade kohta³. Käsitlemist leiab eesti talupoegade olukord 18. sajandi lõpul⁴. Kolmandas köites leiame maksumistamise alusena tarvitatud maa-alade registri ja täiendusi ning parandusi eelmiste köidete juurde. Lisaköite ilmumine oli tingitud muudatustest administratiivses jaotuses asehalduskorra (see on aastail 1783—1796 kehtinud erilise haldussüsteemi) kehtestamise tulemusel ning soovist teha lugejaile teatavaks mitmesuguseid uusi hiljem juurde kogutud andmeid.

Tänapäeval on «Topograafilisi teatmeid...» koos täiendusköitega 18. sajandi ajaloo uurijatele, samuti aga ka etnograafidele, statistikutele ning mitmete teiste teadusharude esindajaile esmajärguliseks ning asendamatuks allikmaterjaliks. See on ühtlasi teos, millest ei pääse mööda ka kodu-uurijad.

Näitena selle kohta, missuguseid väärtuslikke andmeid Hupeli ja tema korrespondentide-kodu-uurijate töö on talletanud praeguse Jõgeva rajooni kohta, on alljärgnevas tabelis esitatud mõningaid andmeid elanikkonna kohta aastal 1771 neis viies kihelkonnas, mille keskused kuuluvad Jõgeva rajooni piiridesse.⁵

Kihelkonnad	Seisused				Kokku
	Aadliseisus	Vaimulike seisus	Kodaniku- seisus	Pärisorised talupojad	
Kursi	3	3	139	1935	2080
Laiuse	18	19	44	5078	5159
Palamuse	26	8	57	2756	2847
Põltsamaa	33	7	293	6327	6660
Torma	21	4	30	4198	4253
Kokku	101	41	563	20 294	20 999

³ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Estland. II Bd. Riga, 1774, lk. 339 jj.

⁴ Sealsamas, lk. 127—128, 214, 236—237, 239—240.

⁵ Sealsamas, lk. 16—20.

Neist andmeist nähtub, et pärisorine talurahvas moodustas Jõgeva ümbruse elanikkonnast 96,6 protsenti, kodanikuseisusest isikuid oli 2,7 protsenti, mõisnikke ja pastoreid ning nende perekonnaliikmeid vastavalt 0,5 ja 0,2 protsenti. Iga aadliseisusest isiku kohta tuli 200 pärisorja; pastoreid ja nende perekonnaliikmeid oli üks ligikaudu 500 talupoja kohta. Hoolimata parasiitlike seisuste liikmete arvu suhtelisest vähesusest kulus nende luksuslikuks elamiseks suurem osa talupoja tööajast. Kodanikuseisusest isikuid leidis suhteliselt arvukamalt Põltsamaa ja Kursi kihelkonnas. See oli tingitud sealsest manufaktuurtööstusest, mis vajab ka juba vaba palgalist tööjõudu.

Ränk ekspluateerimine tingis taluraha majandusliku viletsuse. See viis kõrgele surevuse, eriti laste hulgas. Igast 10 000-st elanikust suri aastas 275. Ligi kaks kolmandikku lastest (64 protsenti) suri täisikka jõudmata. Neid, kes jõudsid üle 60 eluaasta, oli vähem kui kümme protsenti talurahvast.

Hupeli kodu-uurimislikust tööst ammutatavad andmed on rängaks süüdistuseks parunite vägivallavõimu vastu.

Oma kodu-uurimisliku suurteose kirjutamiseks kogus Hupel andmeid kaua aastaid. Ta organiseeris laialdase kodu-uurijate-korrespondentide võrgu. Hupeli enda andmetel kuulus sellesse 53 kodu-uurijat.⁶ Territoriaalselt olid korrespondentide võrguga hõlmatud kõik suuremad linnad ja tihedamini asustatud maakohad. Nii oli Hupelil kaastöölisi: Riias 6, Tallinnas 4, Tartus 3, Narvas 2, Pärnus 1 ja Paides 1. Põltsamaal, kus Hupel kõneallosele ajale ise töötas, oli tal 7 aktiivset kaastöölist-kodu-uurijat. Tihedam oli Hupeli kaastööliste-kodu-uurijate võrk Kesk-Eestis, peamiselt Põltsamaa ümbruskonnas. Aktiivseid kaastöölisi oli Tartumaal 9, Viljandimaal 6, Harjumaal 2, Virumaal 2, Pärnumaal 2, Järvamaal 1, Läänemaal 1, Saaremaal 1 ja Võrumaal 1. Lätlastega asustatud aladel, välja arvatud Riia linn, oli 4 kaastöölist.

Hupeli juhendamisel tegutsenud kodu-uurijate-kaastööliste paiknemist ja nende peamist tegevusraadiust näitab juuresolev skeem.

Kui vaadelda lähemalt Hupeli kaastööliste soolist ja sotsiaalset koosseisu, siis torkab silma, et kodu-uurimisli-

⁶ Sealsamas, lk. 4—9.

kule tegevusele oli tõmmatud kaasa ka naisi. 53 kaastöölise seas oli neid 9. Hupeli kaastöölise sotsiaalne koosseis oli järgmine: 43 Eesti alal töötanud kaastöölise hulka kuulus 10 pastorit, 8 sõjaväelast, 6 mõisnikku, 6 kaupmeest, 5 riigiametnikku, 3 bürgermeistrit ja raehärrat, 2 kooliõpetajat, 2 raamatupidajat ja 1 arst. Sellest nähtub, et kaastöölised kuulusid tolleaegse ühiskonna ladviku hulka.

Ongi kõigiti mõistetav, et tolle aja tingimustes olid just nemad suutelised soetama vajalikke andmeid. Nende poole pöördumisele suunas Hupelit ka tema enda sotsiaalne seisund.

Hupel saatis oma kaastöölisele mitmesuguseid küsitluslehti ja ankeete ning juhendas neid regulaarselt.

1766. aastal ja arvatavasti ka 1767. aastal andsid A. W. Hupel ja arst P. E. Wilde, viimase poolt Põltsamaal raiaitud trükikojas, välja valgustuslikest ideedest kantud ajakirja «Lühhiike õppetuse». Nimetatud ajakirjas ilmus ka mitmeid kodu-uurimisliku kallakuga artikleid, näiteks avaldati seal meditsiinilist rahvatraditsiooni.

Võib täie veendumusega kinnitada, et ainult tänu ulatuslikule kodu-uurimislikule tegevusele võis Hupel vastandlikult tollal üldiselt valitsenud balti sakslaste feodaalse rassiteooriale (mille järgi eesti ja läti talupoeg on arenemisvõimetu ja ainult pärisorjana töötamiseks kõlblik) hinnata kõrgelt eesti talurahva võimeid ning esmakordselt eestikeelses trükisõnas propageerida ilmaliku hariduse tähtsust.

Hupel veel ei ulatunud aga feodaalkorra põhivastuolude mõistmiseni. Kuigi ta ei astunud feodaal-pärisorjusliku korra vastu otseselt välja, tuleb tema teatavat heatahtlikkust eesti talupoegade suhtes hinnata positiivselt. Hupeli poolt kogutud andmed kõnelevad feodaal-pärisorjusliku korra kriisist.

Küsimuste ring, millega tegeles väljapaistev kodu-uuri-ja, oli väga laialdane. Muuhulgas kogus ta rahvalaule. Ta esitas esimesena hulga huvitavaid tähelepanekuid laulude esitamiseviisi, refrääni, meloodia jm. kohta, samuti tõi ta näidetena ära mitmeid rahvalaule, vanasõnu ning mõistatusi ning peatus lähemalt usundilisel ja kombestikulisel materjalil⁷. Hupeli kaudu ulatus eesti rahvaluule esmakord-

⁷ Sealsamas, lk. 133—161.

selt üle kodupiiri Lääne-Euroopasse. Nimelt saatis ta J. G. Herderi soovil 8 eesti rahvalaulu saksakeelses tõlkes Weimaris. Need ilmusid 1778. aastal Herderi rahvalaulude kogus «Rahvalaulud koos lisandatud muude paladega» («Volkslieder nebst untermischten andern Stücken»)⁸.

Folkloristiku tegevusega oli tihedalt seotud Hupeli töö eesti keele uurimisel. Selle tulemusena ilmus 1780. aastal tema ulatuslik «Eesti keeleõpetus mõlema peadialekti kohta» koos sõnaraamatuga⁹. Keeleteaduslikku uurimistööd jätkas Hupel ka pärast nimetatud väljaande ilmumist ning avaldas oma elu lõpul sama teose suuresti täiendatud ja parandatud trüki¹⁰. Mõningane kodu-uurimislik tähtsus on samuti Hupeli tööil saksa keele Baltimaadel levinud dialekti kohta¹¹.

A. W. Hupel on tegutsenud ka arheoloogina. Ta oli esimesi muinasleidude kogujaid Eestis. Samuti on ta teinud esimesi tähelepanekuid mõne meie linnamäe ja kalme kohta.

Hupel oli kodu-uurijana ja kodu-uurimistöö organisaatorina tuntud ka väljaspool Eesti- ja Liivimaa. 18. sajandi keskpaiku pani Vene Teaduste Akadeemia aluse Venemaa loodusrikkuste uurimisele ja organiseeris laialdast statistilis-majanduslike andmete kogumist. See tegevus äratas tööle ka kohalikud jõud riigi eri osades. Eesti- ja Liivimaa majanduse kohta kogus alates 18. sajandi 60-ndaist aastaist rikkalikke andmeid A. W. Hupel. Ta oli 1765. aastal Peterburis asutatud «Vaba Ökonoomilise Ühingu» aktiivne liige. See teaduslik ühing tegi suurt tööd kohalike kodu-uurijate kaudu ka Baltimaade loodusvarade ja majanduse tundmaõppimiseks, uute põllukultuuride ja parema agrotehnika levitamiseks.

Olles tihedates sidemetes Vene teaduslike ühingutega, sai Hupelist vene keele propageerija. Ta kirjutas 70-ndail

⁸ Eesti rahvaluule ülevaade. Toimetanud R. Viidalepp. Tallinn, 1959, lk. 21.

⁹ A. W. Hupel, Ehnstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga und Leipzig, 1770.

¹⁰ Mitau, 1818.

¹¹ A. W. Hupel, Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehstland. Riga, 1795.

aastail: «Vene keel on väga vajalik, kuna me iga päev puutume kokku venelastega, omame nendega suhteid ja kaupleme.»¹²

Läti ajaloolane J. Zutis nimetab Hupelit entsüklopeediliste teadmistega inimeseks, kes on palju väljaandeid organiseerinud ning just kodu-uurimislikul teel talurahva olude ja elu kohta palju kirjutanud.¹³ Hupeli materjal tundub täiesti usutavana. See on otsevaatluste ja küsitlemiste kaudu kogutud. Ta oligi rohkem materjalide koguja ja publitseerija kui iseseisvate teaduslike üldistuste tegija.

Hupelist ei kujunenud välja kodu-uurijat kui võitlejat. Ta eelistas pärisorjuse küsimuste käsitlemist vältida. Kui ta neid aga käsitles, siis rahvast manitsevas ja rahustavas vaimus, nagu see ilmnis ka «Lühhikeses õppetuses». Valitsevate olusuhete registreerijana kohanes Hupel varsti siinsete vahekordadega. Talupoja elu kergendamiseks pidas ta küllaldaseks tema õpetamist, et ta majanduslikult kergemini toime võiks tulla. Mõisnike manitses Hupel mitte pärisorjuslikest vahekordadest loobumisele, vaid ainult nende kõige metsikumate avaldumisvormide vältimisele, kuna need võisid saada talurahvarahutuste põhjuseks ning seega ohtlikeks mõisnikeklassile endale.

Hupeli rajatud korrespondentide-kodu-uurijate võrk, mille kogutud materjalidele ta toetus eelkõige oma peateose «Topographische Nachrichten...» kirjutamisel, hakkas lagunema juba väljapaistva kodu-uurija elu lõpul. Hupeli kui keskse ja organiseeriva isiku surmaga likvideerus see võrk üsna täielikult. Kuid Põltsamaa pastori külvatud seeme lõi idanema teisal ning kandis ka mõnevõrra teistsugust vilja, kui külvimees oli taotlenud.

Hupel oli kodu-uurimislikku tööd juhtinud ainuisikuliselt. See moodus ei olnud küllaldaselt perspektiivne. Tekkis vajadus kodu-uurimislike organisatsioonide kui juhtimiskeskuste järele. Balti saksa kodu-uurimise osas realiseeriti see osaliselt juba Hupeli eluajal.

Juba 19. sajandi esimesel poolel omandas balti saksa kodu-uurimine üsna kindla organisatsioonilise struktuuri.

¹² Eesti NSV ajalugu. I. Toimetanud A. Vassar. Tallinn, 1955, lk. 482.

¹³ Я. З у т и с, Очерки по историографии Латвии. 1. Прибалтийско-немецкая историография. Рига, 1949, стр. 82—85.

Selle keskusteks kujunesid kohalikud kodu-uurimislikke eesmäärke taotlevad seltsid ja ühingud. Esimesena nende seas alustas 1817. aastal J. W. L. Luce eestvõttel tegevust Kuressaare Eesti Selts.

Teistest balti saksa kodu-uurimislikest seltsidest võiks nimetada järgmisi. 1819. aastal asutati Õpetatud Eesti Selts Tartus (Ehstnische Gelehrte Gesellschaft zu Dorpat); 1831. aastal, kui eelmise tegevus lõtvus, Teaduslik Vestlus-ring (Wissenschaftlicher Unterhaltungs-Cirkel). Viimasest kujunes välja suurim ja teenekaim kodu-uurimisega tegelev balti saksa selts, uutel alustel rajatud Õpetatud Eesti Selts (asutatud 1838. aastal). Eestimaa kubermangu osas taotles Õpetatud Eesti Seltsi eesmärkidele analoogilisi eesmäärke 1842. aastal Tallinnas asutatud Eestimaa Kirjanduse Ühing (Estländische Literarische Gesellschaft).

Hiljem organiseeriti kohalikud balti saksa kodu-uurimislikud seltsid veel Narvas (1862), Kuressaares (1865), Viljandis (1881), Pärnus (1896) ja Paides (1904).

Kaugemas perspektiivis kujunes aga Hupeli kodu-uurimislik töö teenäitajaks kodu-uurimisele hoopis teistsuguste sotsiaalsete jõudude poolt ja teistel ideoloogilistel eesmärkidel. Niihästi Hupeli uurimistulemusi kui ka uurimismeetodeid hakkas kasutama eesti rahvuslik kodu-uurimine. Laiad rahvahulgad, asudes ise vahetult osa võtma kodu-uurimisest, andsid algselt ekspluataatorlike klasside esindaja poolt ning nende klasside huvides rakendatud organisatsioonilistele vormidele täiesti uue ning suures osas ka rõhujatevastast võitlust teeniva sisu.

MATKAMISEST JA SELLE SEOSEIST KODU-UURIMISEGA

HANS KRUUS, JAAN EILART

Mitmesugustest n.-ö. huvireiside vormidest on kodu-uurimiselalases tegevuses kõige kohasemad ekspeditsioonid, ekskursioonid ja matkad. Esimesed on puhtuurimislikud ning nende rakendus allutatud käsilolevale uurimistöö sihtidele ja selle eriala metoodikale. Ekskursioonide eesmärgitaotlus on õpetuslik-populaarteaduslik, seejuures on sisuline haare enamasti suhteliselt lai. Samalaadsed on matkad. Neid eraldatakse meil ekskursioonidest liikumisviisi järgi — matkamees läbib oma teekonna põhiosa iseoma füüsilisel jõul.

Kodu-uurimiselalased ekskursioonid ja matkad toimuvad kodukoha tundmaõppimiseks, on — koduloolised.

Ekskursioonid ja matkad haaravad massiliselt huvireisijaid. Taolised meie kodumaa piires toimuvad reisid on suurepärasemaid koduloolise silmaringi laiendamise, kodutunnetuse ja rahvaste sõpruse süvendamise, nõukogude patriotismi tõstmise teid. Lisades iga konkreetse ekskursiooni või matka programmi mingi küsimuse alal ekspeditioonilise töö elemente, tiivustavad taolise programmi kohaselt läbi viidud retked osavõtjaid ka iseseisvalt uurimisi korraldama. Seega täidavad ekskursioonid ja matkad omajagu ka kodu-uurimise õppevormi ülesandeid.

Kuid peatugem veidi pikemalt ainult matkadel, õigustades seda sellega, et matkamine on kättesaadav peaaegu igale inimesele ning et matkade peamine ulatusraadius haarab kohalikku ümbrust — kodu-uurimise põhiobjekti.

Matkateid armastavad käia kõigi elukutsete esindajad — töölised tehastest, ehitustelt, kabinetides töötavad

teenistujad, õpetajad, alles koolipingis õppivad noored jt. Eriti emotsionaalne mõju on matkadel just noortele. Ja on loomulik, et koolide õppeprogrammides ning klassivälise töö soovitustes arvestatakse rohkesti otseste tähelepanekute ja miljöõ osatähtsust õppe- ja kasvatustöös, mille raames korraldatakse matku.

Tung minna matkama kasvab koos inimeste teadmiste ja huvidega, füüsilise töö vähenemisega, elupaikade looduslikust keskkonnast eraldatusega. Just viimasest asjaolust tingituna on linlastel matkamise vajadus palju kordi suurem kui põlistel maaelanikel.

Arvestades urbaniseerimisprotsessi kasvavaid mõjusid inimestele teenivad matkad tänapäeval põhiliselt kolme eesmärgi.

1. Matk püüab oma sportlikkusega täita kaasaja inimeste elus seda vajakut, mille on põhjustanud kehalise töö puudumine või selle äärmine piiratus ameti tõttu. Seega pole käimine, seljakoti kandmine, lõkkehagude varumine jne. lihtsalt matkamise ebaseeldivaiks «kõrvaltegevusteks», vaid ühtedeks peamisteks komponentideks, mis annavad looduses käigule väärtuse.

2. Matk on tervistav vahend, mis peab tõrjuma ajuti-seks kõrvale seda, inimesele vähem-rohkem ebasoodsat miljööd, milleks on eelkõige linnad ja linnalised asulad — nende müra, heitgaaside ja tolmuga saastatud õhk, närvisüsteemi pinget ja väsimust põhjustavad suur liiklusedus ja rohked ohud jne. Matkad aitavad võidelda inimese harmoonilist arengut pidurdava linnastumisega. Tarvitseb meelde tuletada, et puhta õhuga metsakeskkonnas avaldub inimesele soodsa miljöõ mõju kiiresti isegi füsioloogiliste protsesside kulgemises (kopsuventilatsioon suureneb 12—15 % võrra, pulsilöövide arv minutis väheneb 4—8 võrra jne.).

3. Matk rikastab uute muljete ja teadmistega, mis on oluline looduses käigust täieliku vaimse ja füüsilise rahulduse saamiseks. Selles osas on matkamine paratamatult seotud kodu-uurimisega. Kodu-uurimise suhtes on matk uute materjalide korjamise, teadaoleva kontrollimise ning tutvustamise retk. Matk omakorda rikastab, omandab tõelise mõtte, kui teekond seotakse kodu-uurimislikult uudsete objektidega. Kodu-uurimist arvestamata kaotab matk inimese harmoonilist arengut soodustava väärtuse.

Matkade korraldamise praktikat jälgides jõuame aga järeldusele, et sageli ei rakendata neid matka põhiees- märke teenivaid vahendeid ühtlaselt ning seostatult. Enamasti prevaleerib matkadel üksnes sportlik tegevussuund. Liialt on püütud stimuleerida võimalikult rohkemate kilomeetrite läbimist, mis ei soodusta matkateel kohatavatesse nähtustesse süvenemist ning kodu-uurimislike ülesannete täitmist. Sageli on matkade selline ühekülgsus tingitud matka üldiste eesmärkide mitteteadmisesest, mistõttu lastakse matkadel kulgeda omasoodu — stiihiliselt.

Matkade ettevalmistamiseks ja läbiviimiseks on nende kehakultuurilisi-sportlikke ülesandeid silmas pidades antud rohkesti nõu mitmesugustes matkajatele määratud juhendites. Väga vähe on aga näpunäiteid matkade sisuliseks ettevalmistamiseks ja läbiviimiseks.

Viimasel ajal avaldavad üsna sageli matkajatele huvi-pakkuvaid kirjutisi kohalikud rajooniajalehed, eriti oma koduloorubriikides või -lehekülgedel, ja ka vabariiklikud ajalehed (näiteks väärrib eriti märkimist «Rahva Hääles» ilmuv rubriik «Peatu, vaata, meenuta»). Ometi ei piisa nendest materjalidest arenenud huvidega matkajale kauge- ltki. Matka ettevalmistamisel kasutatakse teadmiste- allikana veel nii raamatuid, brošüüre, ajakirju, ajalehti, kaarte, skeeme kui ka käsikirjalisi materjale, suulisi mä- lüstusi, samuti foto- ja muud illustratiivset materjali.

Hästi ettevalmistatud matka puhul on matkaobjektide- eelneva tundmaõppimise ülesanne matkagrupi liikmete vahel ära jaotatud. Vastavalt sellele tutvustavad liikmed matkaobjekte matka käigus kogu grupile. Seejuures peab aga matkagrupi juhendajal olema üldine ülevaade kõigist teekonnal kohatavatest tähtsamatest objektidest ja ka ümbrusest tervikuna.

Mitteküllaldane matka sisuline ettevalmistus viib pea- liskaudsusele. See ongi põhjuseks, et ühe või teise piirkon- na matkalist väärtust alahinnatakse või jälle juhuslike meeldejäädud detailide najal üle paisutatakse ning matka- teel muutub tagantkihutavaks teguriks «põnevusjanu». Näiteks pidasid alles äsja ühed matkajad endid Endla raba esimesteks uurijateks, unustades kümnete teadlaste juba rohkem kui sajandi taha ulatuva töö.

Matkagruppide juhid tuginevad liialt sageli põnevust tekitavatele «legendidele», andmata seejuures nendega seo-

tud objektidele ja nähtustele tegelikkusele vastavat seletust (leidub matkajaid, kes tänaseni surmkindlalt arvavad teadvat, et Eesti sügavaim järv on Ilmjärv). Seejuures kalduetakse alahindama või isegi halvustama seda, mida küllaldaselt ei teata. Näiteks öeldakse koguni, et Lääne- või Põhja-Eestis «pole midagi», rabad on sünnimaa «jubedad kohad» jne. Sageli soodustab niisugust ühekülg-
sust ka liialt suur kiirustamine, mis võib tule-
neda soovist matkalehel näidata võimalikult suu-
remat läbitud ringi; kiirustamise põhjuseks võib olla
ka ebaõigesti planeeritud marsruut. Nii tulebki,
et Tammsaare-mail ei vaevuta mööda nõtkuvat soorada
«Vargamäe jõeni» minema, kuigi just selle ümbrusega on
seotud «Tõe ja õiguse» kõige elamuslikumad pildid. Kord
nõuti, et Taeblasse ehitataks autotee, mille kaudu saaks
 sõita otse A. Laikmaa õueni, sest mõnisada meetrit va-
nameistri moodi loopealsel jalutada «viidab lihtsalt aega».
Samuti ei taheta Haanja-matkal end pingutada Vällä-
mäele, meie suhteliselt kõrgeimale mäele ronimisega, sest
sinna ei tõuse «kapitaalset» teed nagu Suurele Muna-
mäele.

Vahel hakkab matka formaalne külg niivõrd valdama,
et matk kaotab mõtte kõikide eesmärkide suhtes. Niisugu-
sele matkale on iseloomulik, et loodusmaastike küllastami-
se asemel veedetakse liialt ulatuslikult aega linnalises
keskkonnas. Pole haruldased juhud, kus matkajad ruttavad
autostopiga linnast linna, et vaadata mõnd kinoseansi,
küllastada kohvikut või spordivõistlust jne.; seega jää-
dakse matkal ikkagi nende mõjude — linna pahede —
sfääri, mille vältimiseks matk korraldati.

Sageli liialdatakse matkal ka supluste, päevitamiste,
sööklas söömiste jms-ga, mille tõttu võib matk mitme-
külgse meeldiva tegevuse asemel muutuda ainult niisu-
gusteks «lõbudeks» sobivate kohtade otsimiseks. Kiputak-
se ka liiga vähe jalgsi käima, kuigi see liikumisviis vastab
kõigist matka vormidest kõige paremini meie vajadustele
— tervislikkuse, kodu-uurimislikkuse ja sportlikkuse nõu-
dele. Arenenud matkamaades on jalgsimatk leidnud õigus-
tatult eelistatuse.

Jalgsimatkad viivad matkajad eeskätt koduümbrusesse,
kuhu minek ei ole seotud suurte kulutustega, ning on
hõlpsasti ja kiiresti teostatavad (kujunevad sageli tradit-

sioonilisteks pühapäevaretkedeks). Ja mis eriti väärtuslik ka kodu-uurimise suhtes — nende korduvate matkade kaudu süvendatakse järk-järgult kodupaikade tundmist. Nii ilmneb järjest uusi vaatlus- ja uurimisobjekte, avastatakse kodupaiga seni märkamata jäänud rikkusi loodusest, ajaloost, kaasaja inimeste tegudeviljast ja ka seda, milles on inimeste olemises ja toimetustes puudujääke, kus tuleks midagi teisiti ja paremini teha ning kus on vaja matkaja enda abi.

Kaugemate retkede puhul on meie vabariigi tingimustes väga hea kombineerida jalgsimatka autostopi kasutamisega.

Matkade kodu-uurimislikku osa on võimalik suurendada vastavaid töövorme matkal mitmekesisdades — mõne objektiga tutvutakse olemasolevate uurimuste andmete põhjal, teiste puhul toetutakse mälestustele, intervjueeritakse kohalikke elanikke, vaadeldakse sellekohaste maalide reproduktsioone, loetakse luuletusi, kirjeldatakse objektide seisundit jne., vastavalt sellele, mille kaudu on võimalik nende objektide iseärasusi kõige paremini esile tuua.

Tihti peavad matkagrupid ja üksikud matkajad matkapäevikut. Mõnikord pakuvad need kirjanduslikku ja ka teaduslikku huvi. Kui uurimis- (mõõtmis-, vaatlus-, küsitlus- jms.) andmeid ei kanta omaette märkmikku, tuleksid need andmed hiljem matka välipäevikust välja kirjutada ja säilitada, seda kas või matkaobjektide kohta kogutavate materjalide täiendusena.

Väga väärtuslikud on matkadel tehtud kodu-uurimise nõuetele vastavad filmi- ja helivõtted. Matkade kaudu võib vastav asjahuviline saada head materjali teaduslikku huvi pakkuva fototeegi või fonoteegi jaoks, kroonikaväärtusega filmi valmistamiseks, seda aga juhul, kui osatakse ja teatakse matkateel olulist tähele panna ja jäädvustada.

Matka eri vormina on viimaseil aastail Eesti NSV-s suure tähtsuse omandanud nn. rahvamatk, mida organiseeritakse inimeste lühiajaliseks massiliseks matkaradadele viimiseks. See matkavorm pole aga saanud veel viimistlust ning väärib mõelda tema edasiarendamise teede üle. Nähtavasti tuleks edaspidi rahvamatkadel palju kaalukamalt rakendada järgmisi printsiipe.

1. Läbida matkarada mitte seni praktiseeritud suure inimsuimana, vaid väiksemate gruppidenä, kelle juhend-

dajad on hästi ette valmistunud matkateed ümbritseva looduse (õistaimed, seemed, linnud jne.) ja teiste tähelepanuväärsete objektide jooksvaks tutvustamiseks. Vähemviljaka vormina tuleb arvesse ka juhendajate paigutamine teatavasse kohtadesse, kus nad annavad seletusi kõigile neid kohti läbivatele matkarühmadele.

2. Vähendada sisulist tööd takistava «punktide kogumise» süsteemi osatähtsust, mis madaldab rahvamatka eesmärgi konkurentsiks või mingiks hasardiks punktide pärast. Viimane kihutab matkadel taga eriti õpilasi.

3. Seostada matku enam lühiajalise üldkasuliku tööga.

4. Arendada loodusesse säästliku suhtumise põhimõtteid (on täiesti lubamatu ühismatkarajalt tagasipöördumine toomingasülemitega, kullerkupukimpudega jne.), eriti kuna rahvamatkad toimuvad enamasti linnade lähemas ümbruses, mis peavad puhkemaastikuna teenindama elanikkonda ka pärast matka toimumist.

3. Rajada pikemaajalise planeerimise ja tööga linnade ümbruse maastikes matka- (või õppe-) rajad, mis eeskujulikult tähistatuna ning korrastatuna (purded ojad, läbipääsukohad tarades jne.) soodustavad ja rikastavad ka neid matku, mis toimuvad ilma juhendajata.

6. Rahvamatkade ettevalmistamise suurimat tööd suure hulga vastava ala instruktorite (matkajuhtide) väljaõpetamist — tuleb teha pidevalt, ka talveperioodil

Matk pakub väga mitmekülgeid tegevusvõimalusi, on tervistav ja sportlikult arendav; täiuslikkuse saab see aga üksnes kodu-uurimisliku tegevuse elementide kasutamisega.

MATKASOOVITUSI

OIVO ALBERG

Linnade tänavad on jäänud kitsaks liiklusvahendite tohutule hulgale. Ka maal ei ole enam asulat, mida ei läbiks autobussiliin. Ometi tuleb tihtigi vajadus pakkida seljakott, võtta kätte matkakepp ja matkata armsaks saanud huvidega seotud paikadesse, et veelgi teadmisi, andmeid ja materjale koguda.

Kui on kindlaks tehtud matka eesmärk ja koostatud marsruut, peab mõtlema, mida rõivastest, toiduainetest, matkavarustusest kaasa võtta, ning selgitama, millised on matkal ööbimisvõimalused. Et matk õnnestuks, on vaja teada ka n.-ö. spetsiaalseid matkatarkusi.

Koduloolistest matkadest õnnestuvad kõige paremini need matkad, mille puhul on matkagrupis kuus kuni kahteist enam-vähem üheeaalset, mitte väga erinevate huvidega ja füüsilise ettevalmistusega matkajat. Matkagrupi juhiks peab olema grupi liige, kellel on matkamise alal kogemusi ja organiseerimisvõimet. Kuigi matka ettevalmistamisel arutatakse ja otsustatakse kõiki matkaga seotud küsimusi ühiselt, olgu matkal juhtimisõigus ainult grupi juhil.

Suvised jalgsimatka marsruudi koostamisel tuleb arvestada, et ühe tunniga suudetakse läbida keskmiselt kuni 4 kilomeetrit matkarada. Puhkepeatused on soovitatav teha järgmiselt: esimene peatus matkavarustuse kohendamiseks ja sobitamiseks paarkümmend minutit pärast matka algust, järgmised peatused lühikeseks puhkuseks iga 45—50 minuti järele; lõunapeatus olgu vähemalt paarkolm tundi. Suvel, kui ilmad on kuumad, on mugavam matkata varahommikul ja õhtupoolikul. Muidugi ei ole need soovitusel reeglilik. Matkamise eesmärgiks on ikkagi võimalikult üksikasjaliselt tundma õppida ümbritsevat

loodust, rohkem teada saada meie rahva elust-olust ja üks puhkepeatused sõltu eelkõige vaatamisväärsustest. Matka päevase teekonna pikkus oleneb muidugi sellest, milline on matka eesmärk. Suvel on sobivaks ühepäevase matkatee pikkuseks kuni 15 km. Mitmepäevaste matkade puhul planeeritakse esimeseks matkapäevaks lühem teekond.

Algajale matkajale on raskeks küsimuseks, mida panna seljakotti. (Olgu mainitud, et matkale võetakse kaasa ainult seljakott, mitte aga käekott või portfelli.)

Matkajatele on kuldseks reeglits, et kaasa võetakse ainult hädavajalik, mitte aga seda, mida võiks matkal vaja minna. Juhiseid seljakoti pakkimiseks ja nii ühe kui ka mitmepäevase matka varustuse nimekirja võib leida ükskõik millisest matkatarkuste raamatust. Toiduainete kaasavõtmise osas arvestatakse ka vastavaid eelteadmisi matkarajoonist. Matkates Eesti NSV-s, möödutakse matkapäeva jooksul tavaliselt vähemalt ühest toiduainetekauplusest.

Ükski matkaja ei unusta muidugi kaasa võtmast taskuplokki, pliatsit, fotoaparaati, tuletikke, taskulampi ja isikliku hügieeni vahendid.

Matkateedest valitakse matkasihile jõudmiseks kõige sobivam, kuid välditakse matkajale igavana tunduvaid magistraalteid ja raskesti läbitavaid alasid. Enamasti on matkajatele saanud traditsiooniks, et matkajat kõikjal ei nähtaks, kuid matkaja ise näeb kõike. Kui on vaja abistavaid töökäsi, on matkajad abiks nii nõu kui jõuga.

Suvel on matkal üheks tavalisemaks probleemiks joogivesi. Kehtib reegel, et matkaja ei joo iialgi tundmatust veekogust võetud keetmata vett. On ju veel vastutustundetuid majandusmehi, kes lubavad veekogusid reostada tööstusettevõtete reovetega, kes pesevad põllumajanduses kemikaalidega töötamisel kasutatud aparate oja, järve või jõevees. Keetmata võib tarvitada ainult puhast allikavett.

Teiseks probleemiks on sobiva ööbimispaiga leidmine. Matkal peab alati umbkaudne ööbimispaik teada olema. Kui kavatsetakse ööbida telkides ja valmistada toitu lõkketulel, siis on vaja eriti hoolsalt laagripaika valida.

Laagrisse on soovitatav jääda liiklusrohketest teedest eemal asuvasse kohta, kus maapind on kuiv, joogivesi lähedal ja on võimalik hankida küttepuid. Matkaja, kes

kavatseb teha lõkketuld, peab pöörduma selleks loa saamiseks kohaliku maavaldaja — kolhoosi, sovhoosi või metsavalvetöötaja poole.

Kauaks jääb meelde õhtu praksuva lõkke ääres ja lõkketulel valmistatud lihtne matkatoit. Ärgu aga lõkke tõttu kahjustusi juhtugu. Rangelt peab täitma kõiki tuleohutusnõudeid. Lõkke tegemisel eemaldatakse tuleaseme kohalt mullakamar, mättad hoitakse alles. Lõkketule kustutamise järel kaetakse nendega tulease kinni. Seda tuleb püüda nii teha, et lõkketule asukoht jääks ümbritsevas looduses märkamatuks.

Telgi püstitamiseks on vaja telgivaiu. Kui iga matkaja raiuks need looduslikult kaunis kohas ükskõik millisest puust, siis muutuks see koht peagi ilmetuks. Kui telgivaiu ei ole kaasa võetud, siis on soovitatav nende tegemiseks kasutada leppa, milline kasvab kraavi kallastel või karjamaal. On saanud tavaks, et laagrist lahkudes telgivaiu ei põletata (ka põleb toores puit visalt), vaid jäetakse need korralikult hunnikusse laotuna laagripaiga lähedusse. Kuna meie matkateedel viibib sadu matkagruppe, pole võimatu, et selles laagripaigas peatuvad ka teised matkagrupid, kes saaksid telgivaiu kasutada. Pärast laagrist lahkumist peab laagripaik igati puhtaks jääma.

Kodu-uurijad! Planeerigem oma südamelähedane uurimistö nii, et oleks võimalik ka seljakotti pakkida ja praksuva lõkketule ääres juttu vesta, puhata värskes õhus, kuulata varahommikust looduse ärkamist, näha ja tunnetada meie kodumaa avarusi, kaunist loodust ja inimeste tööd. Selleks — kivi kotti!

KIRJANDUS

Böldõrev, S., Žmurov, V., Kosarev, J. Kaugmatkad. Tallinn, 1963.

Juhend matkade organiseerimisest koolides. (Tallinn.) 1961.

Koduümbruse uurimine matkadel ja ekskursioonidel. I ja II osa. Tallinn, 1957—1959.

Matkatarkuste taskuraamat. Tallinn, 1964.

Pioneerimaleva laager. Tallinn, 1962.

Reinsalu, A. Matkamine. Tallinn, 1956.

SEMINAR-KOKKUTULEKU KAVA

23. juunil

Ettekanded.

Avamine.

Eilsest tänasesse.

H. Kruus, ENSV TA akadeemik, professor, ENSV TA Kodu-uurimise Komisjoni esimees.

Jõgeva rajooni varaseimast asustusest.

H. Moora, ENSV TA akadeemik, professor, ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori juhataja.

Vadjalased Vaiamaal.

P. Ariste, ENSV TA akadeemik, professor, TRÜ soomeugri keelte kateedri juhataja.

Tootmise territoriaalsest killustatusest Jõgeva rajoonis.

V. Tarmisto, geograafiakandidaat, Eesti Geograafia Seltsi esimees.

Vestlus Jõgeva rajooni tänapäevast.

V. Vilimaa, EKP Jõgeva Rajooni Komitee esimene sekretär.

G. Valgur, Jõgeva Rajooni TSN Täitevkomitee esimees.

*

Tutvumine Jõgeva linnaga.

E. Veskis, Jõgeva rajooni kodu-uurimise toimkonna esimees.

Teaduslik ekskursioon Jõgeva Sordiaretusjaamas.

M. Viirand, Jõgeva Sordiaretusjaama direktor.

24. juunil

Matk Vooremaale.

Ettekanded.

Matkamisest ja selle seoseist kodu-uurimisega.

H. Kruus, ENSV TA akadeemik, professor, ENSV TA Kodu-uurimise Komisjoni esimees.

J. Eilart, ENSV TA Looduskaitse Komisjoni teaduslik sekretär.

Matkasoovitusi.

O. Alberg, ENSV Laste Ekskursiooni ja Turismi Keskmaja direktor.

Vooremaa maastikuline lühiiseloostus.

K. Kildema, geograafiakandidaat, ENSV TA Tallinna Botaanikaia teaduslik töötaja.

Jõgeva rajooni taimestikust.

J. Eilart, ENSV TA Looduskaitse Komisjoni teaduslik sekretär.

Palamuse kultuuriloolistest paikadest.

O. Tamme, Palamuse Keskkooli õpetaja.

Jõgeva Metsamajanduse Tehnikum.

K. Ilmet, Jõgeva Metsamajanduse Tehnikumi direktor.

Vooremaa järvedest.

I. Kask, ajakirja «Eesti Loodus» vastutav sekretär.

Mõnda Vooremaa rahvaluulest, eriti muistendeist.

H. Tamper, filoloogiakandidaat, dotsent, ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule sektori juhataja.

Lõkkeõhtu.

25. juunil

Teaduslik ekskursioon marsruudil Luua—Torma—Laiuse—Vaimstvere—Kärde—Jõgeva.

Ettekanded.

Kultuuritegelaste elu- ja tegevuspaikadel Tormas.

R. Põldmäe, filoloogiakandidaat, ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi teaduslik töötaja.

Suure Isamaasõja sündmuse Jõgeva rajoonis.

P. Larin, ajalookandidaat, EKP KK Partei Ajaloo Instituudi teaduslik töötaja.

Põhjasõja sündmuse Jõgeva ja Põltsamaa ümbruskonnas.

H. Palli, ENSV TA Ajaloo Instituudi teaduslik töötaja.

Vestlus «Bolševiku» kolhoosist.

H. Lääne, «Bolševiku» kolhoosi esimees.

Kärde rahu.

H. Palli, ENSV TA Ajaloo Instituudi teaduslik töötaja.

Tooma katsebaas.

T. Nõges, Tooma katsebaasi direktor.

26. juunil

Teaduslik ekskursioon marsruudil Jõgeva—Jõune—Kursi—Puurmani—Põltsamaa—Jõgeva.

Ettekanded.

Koduloolisi andmeid Pedja jõe ümbrusest.

J. Eilart, ENSV TA Looduskaitse Komisjoni teaduslik sekretär.

Põltsamaa ajaloost.

H. Magnus, Jõgeva rajooni kodu-uurimise toimkonna liige.

Kodu-uurimise algusest Eestis. A. W. Hupeli tegevus Põltsamaal.

V. Järv, ENSV TA Ajaloo Instituudi teaduslik töötaja.

ETKVL-i Põltsamaa Põllumajanduskombinaat.

R. Saviauk, ETKVL-i Põltsamaa Põllumajanduskombinaadi spordimetoodik.

Osavõtt Jõgeva rajooni rahvakunstiõhtust. Kohtumine Jõgeva rajoonist pärinevate ühiskonna- ja kultuuritegelastega.

27. juunil

EKP Jõgeva Rajooni Komitee saalis.

Ettekanded.

Vooremaa asulastikust.

E. Varep, geograafiakandidaat, dotsent, TRÜ geograafia kateedri juhataja.

Kokkuvõte seminar-kokkutuleku tööst.

Osavõtt Jõgeva rajooni laulupäevast.

* * *

Seminar-kokkutuleku korraldajad:

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kodu-uurimise Komisjon;

Eesti Geograafia Selts;

Eesti NSV Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut;

Eesti NSV Laste Ekskursiooni ja Turismi Keskmaja;

EKP Jõgeva Rajooni Komitee;

Jõgeva Rajooni TSN Täitevkomitee.

SISUKORD

H. Kruus. Eilsest tänasesse	3
H. Moora. Jõgeva rajooni varaseimast asustusest	10
J. Selirand, E. Tõnisson. Jõgeva rajooni muististest	15
P. Ariste. Vadjalased Vaiamaal	20
H. Palli. Põhjasõja sündmuse Jõgeva ja Põltsamaa ümbruskonnas	23
P. Larin. Suure Isamaasõja sündmuse Jõgeva rajoonis	26
V. Tarmisto. Tootmise territoriaalsest killustatusest Jõgeva rajoonis	29
J. Eilart. Jõgeva rajooni taimkattest	32
*	
K. Kildema. Vooremaa maastikuline lühiiseloostus	36
I. Kask. Vooremaa järvedest	46
E. Varep. Vooremaa asulastik	52
H. Tampere. Mõnda Vooremaa rahvaluulest, eriti muistendeist	61
E. Veskis. Jõgeva ajaloo	64
M. Viirand. Jõgeva Sordiareetusjaam	68
H. Sööde. Siimusti	73
M. Norvik, E. Veskis, H. Sööde, E. Maaring. Laiuse	74
T. Nõges. Tooma katsebaas	77
H. Palli. Kärde rahu	82
E. Veskis. Vaimastvere põrandaalune trükikoda	83
O. Tamm. Palamuse	84
K. Ilmet. Jõgeva Metsamajanduse Tehnikum	87
R. Põldmäe. Kultuuritegelaste elu- ja tegevuspaikadel Tormas	90
H. Sööde. «Suure Oktoobri» kolhoos	93
H. Magnus, E. Maaring. Põltsamaa ajaloo	94
R. Saviauk. ETKVL-i Põltsamaa Põllumajanduskombinaat	102
J. Eilart. Koduloolisi andmeid Pedja jõe ümbrusest	106
*	
H. Magnus, E. Maaring. Puurmani	110
V. Järv. Kodu-uurimise algusest Eestis. A. W. Hupeli tegevus Põltsamaal	111
*	
H. Kruus, J. Eilart. Matkamisest ja selle seoseist kodu-uurimisega	120
O. Alberg. Matkasoovitusi	126
Jõgeva rajooni skeem	
Seminar-kokkutuleku kava	129

Семинар краеведов в Йыгеваском районе

На эстонском языке

Редакционно-издательский совет Академии наук Эстонской ССР

Таллин, ул. Сакала, 3

Ladumisele antud V 65. a. Trükkimisele antud 17. VI 65. a. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 8,25+2 kleebist. Arvestuspoognaid 7,21. Tingtrükipoognaid 6,97. Trükiarv 800. MB-04459. Tellimise nr. 1425. Наapsalu Trükikoda, Наapsalu, Lembitu t. 12.

Hind 22 kop.

Hind 22 kop.

A-269